

Deel I
‘Vorming’

1

Den Haag, of 's-Gravenhage 1904-1925

In de verte klonken de enkeltonige klanken van de gamelan, weemoedig, als van een waterheldere glazen piano, met telkens er tusschen een diepe dissonant...¹

Korte inhoud van dit hoofdstuk

In dit hoofdstuk komt de geboorte van Dien Hoetink aan de orde en wordt een schets gegeven van het gezin en de familie waarin zij opgroeide. Met name wordt aandacht geschonken aan de intellectuele gerichtheid binnen de familie en de band/binding met Nederlands-Indië. Ook wordt uitvoerig stilgestaan bij de jaren die op de lagere school, het gymnasium en de universiteit werden doorgebracht. Dit alles is van belang om inzicht te verkrijgen in de sociaal-culturele context waarin Dien Hoetink opgroeide en waarin zij haar 'eigen' waarden- en normen-patroon ontwikkelde. Hiermee gaf zij gedurende de arbeidzame periode van haar leven vorm aan de juridische structuur van de voedselvoorziening tijdens Wereldoorlog II. Deze periode wordt in het tweede deel van deze biografie behandeld. Met deze juridische structuur zou zij tevens de basis leggen voor de Publiekrechtelijke Bedrijfsorganisatie voor de Landbouw in de periode van na de Tweede Wereldoorlog.

1.1 De geboorte van Dien Hoetink**1.1.1 Het gezin Hoetink wonend aan de Regentesselaan in Den Haag**

Op maandag 11 januari 1904 werd in Den Haag Everardina Wilhelmina (roepnaam Dien of Dientje) Hoetink² geboren op Regentesselaan 30³. Zij werd vernoemd naar haar (stief-) grootmoeder van moeders zijde Everardina Wilhelmina Jongbloed Bangert (1841-1927). Volgens het adresboek van 's-Gravenhage woonde op Regentesselaan 30 'dr. H.R. Hoetink, geneesheer, telefoon 2746'.⁴ Dien was het tweede kind in dit dokters-gezin. Eerder, op

---

¹ Couperus, *De stille kracht*, 37.

² Voor de 'betekenis' en herkomst van de achternaam: zie bijlage B, de Stamreeks van Everardina Wilhelmina Hoetink.

³ De officiële naam van Den Haag is gemeente 's-Gravenhage.

⁴ Adresboek 's-Gravenhage 1904-1905.

Het geboortehuis Regentesselaan 30 in Den Haag

27 juli 1900 was er een zoon, Hendrik Richard (roepnaam Henk) genaamd, geboren in Loeboe Dalam op Sumatra.

De trotse vader schreef op diezelfde 11e januari nog aan zijn vader in Deventer: 'Waarde Vader, Ik haast mij U mede te delen dat An, mijne echtgenoot heden nacht voorspoedig bevallen is van eene welgeschapen dochter. Moeder en kind zijn welvarend. Ontvang onze hartelijke groeten ook voor de juffrouw en Fenna. Uw toegenegen, Hendrik'.⁵ Op 13 januari 1904 verscheen Doctor Hendrik Richard Hoetink, oud veertig jaar, voor de ambtenaar van de Burgelijke Stand van de gemeente 's-Gravenhage verklarende dat: 'van hem comparant en zijne echtgenoot Gijsbertha Anna Jongbloed, zonder beroep, beiden wonende alhier, ten zijnen huize, op den elfden dezer des morgens ten twee ure is geboren alhier een kind van het vrouwelijke geslacht, waaraan hij verklaarde de voornamen te geven van Everardina Wilhelmina'.⁶

⁵ archief drs. Hans R. Hoetink, Frankrijk.

⁶ Het geboorteregister van de gemeente 's-Gravenhage, 13 januari 1904 nummer 243.

Als getuigen traden op Jan Jongbloed,⁷ oud 67 jaar, industrieel en Bernardus Hoetink,⁸ oud 49 jaar, Oost-Indisch ambtenaar met verlof, beiden wonende te 's-Gravenhage.

De vader van Dien die volgens het adresboek het beroep van geneesheer uitoefende, was dus eigenlijk huisarts.⁹ Maar hij was dat natuurlijk wel onder de omstandigheden van rond de eeuwwisseling van 1900. Als huisarts kon je aan het eind van de 19e eeuw/ begin 20e eeuw geaccrediteerd zijn bij een ziekenfonds, het 'Nutsziekenfonds' in Den Haag is daar een voorbeeld van.¹⁰ Van dokter Hoetink werd echter geen accreditatie gevonden. Maar het was voor een arts vanzelfsprekend ook mogelijk om gewoon particuliere patiënten te hebben. De patiënten konden bij de dokter thuis op het spreekuur komen, maar meestal kwam de dokter aan huis. Daartoe werd veelal gebruik gemaakt van huurrijtuigen. Een enkele arts had een eigen rijtuig met koetsier. Er waren artsen met een apotheek aan huis, maar de ziekenfondsen hadden ook eigen apotheken of hadden contracten afgesloten met apotheken.¹¹

Het ontstaan van een spreekuur in de huisartsenpraktijk dateert uit het laatste kwart van de negentiende eeuw. Er werd daarbij een scherp onderscheid gemaakt tussen het spreekuur voor de armen of fondspatiënten en het spreekuur voor de welgestelde, particuliere patiënt. Nog tot ver na 1900 speelden sociale criteria een belangrijke rol bij de uitvoering van de praktijk van de huisarts. De beter gesitueerden stonden er op dat de arts bij hen thuis kwam.¹² Maar een groot deel van de gezondheidszorg moest nog via de Armenwet van 1854 door de gemeente bekostigd worden.¹³

Dokter Hoetink en zijn vrouw waren in 1904 bij de geboorte van Dien pas twee jaar terug uit Nederlands-Indië waar hij als arts bij de Deli Maatschappij werkte. De beslissing om definitief terug te gaan zal enerzijds hebben samengehangen met het oog op de toekomst van hun zoontje Henk (en nu ook van hun dochter Dien). Voor kinderen in Nederlands-Indië (ook die in de lagere-school-leeftijd) was rond de eeuwwisseling van 1900 het onderwijs nog sterk in ontwikkeling. De zorg van ouders in Nederlands-Indië betrof ook de invloed van het klimaat en de mogelijk (blijvende) negatieve gevolgen voor de gezondheid van de kinderen. De gezondheidszorg was niet vergelijkbaar met die in Nederland. Anderzijds gold voor de beslissing om terug te gaan ook en misschien vooral, het feit dat het tropische klimaat voor

⁷ Jan Jongbloed (1836-1921) was de grootvader van Dien aan moeders zijde.

⁸ Bernardus Hoetink (1854-1927) was een oom van Dien aan vaders zijde.

⁹ De term huisarts dateert eerst uit de jaren zestig van de twintigste eeuw evenals de term huisartsengeneeskunde. G.J. Bremer in: Aulbers, *De huisarts van toen*, 39.

¹⁰ Hillenius, *Twee nuts eeuwen in Den Haag*, 73-78.

¹¹ Hillenius, *Twee nuts eeuwen in Den Haag*, 78.

¹² E.S. Houwaart in: Aulbers, *De huisarts van toen*, 30-31.

¹³ C.P. Schouwstra in: Aulbers, *De huisarts van toen*, 71-72.

zijn eigen gezondheid (dokter Hoetink was zwaar van postuur)¹⁴ te afmattend was. Ten derde was het natuurlijk ook nog zo en zou het altijd zo blijven dat de Nederlanders in Indië regelmatig vreselijk naar Holland konden verlangen en dat zij terug in Holland vaak heimwee naar Indië hadden! ‘We kunnen soms reuze naar Holland verlangen, maar dat gaat wel weer over’. Dat zou ook Jopie Hoetink-Gertges, de latere echtgenote van Henk, in 1930 nog vanuit Nederlands-Indië naar de familie in Den Haag schrijven.¹⁵

1.1.2 De academische vorming van vader Hoetink in Leiden en Heidelberg

Dr. Hendrik Richard Hoetink was geboren te Deventer op 12 Augustus 1863. Zijn vrouw heette Anna Gijsberta Jongbloed en was geboren te 's-Gravenhage op 29 juli 1871. Beiden waren zij ‘van huis uit’ Nederlands Hervormd. Zij zouden hun kinderen in een geestelijk zeer liberaal milieu opvoeden.¹⁶

In Leiden had hij aan de Rijksuniversiteit geneeskunde gestudeerd en aldaar het ‘artsdiploma’ behaald. In 1888, op 25-jarige leeftijd, promoveerde hij in Heidelberg op een proefschrift getiteld *Üeber einen Krankheitsfall mit einer eigenthümlichen Tremorform*. Het was in de 19e eeuw en aan het begin van de 20e eeuw vrij gebruikelijk om na bijvoorbeeld een doctoraal-examen over de grens, met name in Duitsland, de studie voort te zetten of met een dissertatie af te ronden. Internationale ervaring was belangrijk en zeker wanneer je daarmee je wetenschappelijke en culturele kennis kon verdiepen.

Vele ‘jongelieden’ van goede huize maakten een ‘*grand tour*’ door Europa alvorens de maatschappij binnen te treden.¹⁷ Door met een groot aantal belangrijke personen kennis te maken en veel indrukken op te doen, vormde men zich tot een ‘universeel’ mens die zich gemakkelijk in de gegoede kringen kon bewegen en die in staat was om mee te praten over zeer uiteenlopende onderwerpen.¹⁸

Saillant voorbeeld uit deze groep van jongelui was mr. Johan Rudolf Thorbecke (1798-1872) wiens latere gedachtegoed omtrent de opsplitsing van maatschappelijke taken in privaatrechtelijke- en publiekrechtelijke taken¹⁹ ook als eerste aanwijzing gezien zou kunnen worden in de richting van de

¹⁴ Gesprek met Hans R. Hoetink op 29-6-2001.

¹⁵ Briefwisseling Indië-Den Haag, brief van 10-8-1930.

¹⁶ In de registers van de Burgerlijke Stand van Den Haag en Rijswijk vinden we de ouders Hoetink terug als behorende tot de Nederlands Hervormde Kerk, bij de beide kinderen wordt achter kerkgenootschap vermeld: *geen*.

¹⁷ Het begrip ‘*grand tour*’ heeft in de loop der tijd door inflatie een andere (beperkttere) betekenis gekregen ten opzichte van het oorspronkelijke gebruik in 17de en 18de eeuw. Zie bijvoorbeeld: De Ridder-Symoens, ‘Mobility’, 431-436.

¹⁸ Slob, *De Badhoeve/Mr. J.P. Amersfoort*, 8.

¹⁹ Poortinga, *De scheiding tussen publiek- en privaatrecht bij Johan Rudolph Thorbecke*, 186-189.

publieke ordening voor het bedrijfsleven. Deze kwam aan het begin van de twintigste eeuw in discussie en zou uiteindelijk uitmonden in de Publiek-rechtelijke Bedrijfs Organisatie, het latere werkterrein bij uitstek van Dien Hoetink. Na het beëindigen van zijn studie in juni 1820 als classicus en filoloog in Leiden (dat gebeurde in die tijd door een promotie, Thorbecke was in latere jaren gerechtigd tot het voeren van de mr.-titel op grond van een ere-promotie in de Rechtsgeleerdheid) vertrok de later zo beroemde jurist, politicus en staatsman met een reisbeurs per postkoets naar Duitsland.

Hij verbleef in Göttingen, Heidelberg, München, Dresden en Berlijn. De brieven aan zijn ouders zijn bewaard gebleven.²⁰ Heidelberg bezocht hij in de maanden mei en juni van het jaar 1821. Op 17/18 mei 1821 schreef hij: 'Beste ouders! Ik ben nog nauwelijks 2 uren in Heidelberg, maar kan geen ogenblik meer uitstellen, u te schrijven. Zo bestormd ben ik van de onderscheidende gevoelens, zo afwisselend was mijn stemming heden, en zo rijk aan genot waren de twee laatste uren, dat mijn binnenste nog niet alles tegelijk te omvatten, en in een overzicht saam te dringen vermag'.²¹

Deze eerste indrukken worden gevolgd door vele positieve ervaringen zowel vanwege zijn kennismaking met de mannen van de wetenschap aan de universiteit van Heidelberg als ook vanwege het landschap.²² 'Ik vat nu zeer goed, waarom degene, die eens te Heidelberg gezeten is, niet daarvan scheiden kan. Want het is niet mogelijk zich iets grootsers of fraaiers voor te stellen. Ik heb honderd maal gewenst, dat gij allen deze hemelse streken slechts één dag met mij genieten kondt; en ik heb reeds de punten bepaald, waarop ik u vooral zou willen opmerkzaam maken'.²³

De jonge dokter Hoetink kon de reis naar Heidelberg per 'moderne' stoomtrein maken. De stad, het landschap, die wereld was toen nog onbesmet. Duitsland was nog het land van dichters en filosofen, componisten en sprookjesschrijvers. Een romantisch land van bergen, rivieren, sparrbossen, burchten, kastelen en vakwerkhuisen. 'Lorelei zat toen nog op de rots'.²⁴

Heidelberg was een kleine stad, in 1885 had het ongeveer 25.000 inwoners. Gelegen in het zuidelijke Baden, dat reeds in de eerste helft van de 19e eeuw voorop had gelopen in het streven naar liberale en democratische hervormingen, werd deze typische universiteitsstad gekenmerkt door een bij-

²⁰ Hooykaas, *Thorbecke op de romantische tour*.

²¹ Hooykaas, *Thorbecke op de romantische tour*, 20.

²² Hierbij zij aangetekend dat hij met de 'hegeliaanse professoren' van Heidelberg niet overweg kon. 'Ik voor mij bevind mij in gezelschap van deze mensen niet wel. Zij zien met verachting neder op al hetgeen waagt af te wijken van hunne bewonderenswaardige wijsheid, die, zeggen zij, als waarheid zich in Hegel geuit heeft'. De Wit, *Thorbecke en de wording van de Nederlandse natie*, 18.

²³ Hooykaas, *Thorbecke*, 24.

²⁴ De Loo, *Toen zat Lorelei nog op de rots*, 6.

zonder liberale sfeer.²⁵ Talloze nationale, politieke of religieuze minderheden en *outsiders* die elders in Duitsland niet terecht konden, vonden in Heidelberg hun plek. Typerend was dat hier vele buitenlanders – vooral Russen en Polen – woonden, waardoor dit ‘werelddorp’ een sterk internationaal karakter had. Behalve door zijn politiek-liberale klimaat, viel Heidelberg ook op door zijn vrije intellectuele klimaat. De ‘geest van Heidelberg’ stond voor een bijzonder intensieve en vruchtbare uitwisseling van gedachten tussen de vele intellectuelen die hier woonden: docenten aan de universiteit (kenmerkend was het buitengewoon sterk interdisciplinair karakter van het onderzoek dat hier verricht werd en van de colleges die hier gegeven werden), politici, kunstenaars, schrijvers en studenten.²⁶

Voor de volgende generatie van de familie Hoetink (Henk en Dien) was een studiereis door Duitsland of een promotie in Duitsland niet meer weggelegd.²⁷ Wereldoorlog I maakte een abrupt einde aan de intellectuele aantrekkingskracht van de Duitse universitaire wereld en dat veranderde niet ten goede in het *Interbellum*. Langzaam verdween Duitsland in Spengler’s *Untergang des Abendlandes*.²⁸ Zelfs Max Weber schreef op 28 augustus 1914: ‘Denn einerlei wie der Erfolg ist – dieser Krieg ist gross und wunderbar’.²⁹ In die oorlogsmaand van augustus 1914 hebben 93 Duitse intellectuelen zich openlijk uitgesproken ten gunste van de oorlogspolitiek van Wilhelm II.³⁰

Schweitzer schreef over deze teloorgang van het kritische denken: ‘Im Kriege wurde die Disziplinierung der Gedanken vollständig. Damals setzte sich die Propaganda definitiv an die Stelle der Wahrheit’.³¹

Frits Stern stelt dat Duitsland aan het einde van de negentiende eeuw een academisch-industrieel en later ook militair complex had ontwikkeld dat onderhouden en ondersteund werd door een autoritaire staat, waarvan de leiders een klasse-bewuste politieke bijziendheid combineerden met een onuitputtelijk vertrouwen in de immense toepasbaarheid van wetenschappen.³²

Dit alles doet niets af aan de grote intellectuele invloed van het Duitse universitaire milieu in de tijd die hieraan vooraf ging. Die invloed heeft dokter H.R. Hoetink nog wel mogen ondergaan en later heeft hij daarmee ook zeker zijn kinderen beïnvloed. Zo is bekend dat dokter Hoetink veel Duitse

²⁵ Dassen, *De onttovering van de wereld. Max Weber en het probleem van de moderniteit van Duitsland*, 53.

²⁶ Dassen, *De onttovering van de wereld*, 54.

²⁷ zie: noot 17.

²⁸ Dassen, *De onttovering van de wereld*, 69.

²⁹ Dassen, *De onttovering van de wereld*, 59.

³⁰ Bakhuizen van den Brink, ‘Theologie in crisis en opbouw’, 2.

³¹ Schweitzer, *Kultur und Ethik*, 33.

³² Stern, *Einstein’s German world*, 5.

literatuur las (en daarnaast ook Franse). Hij was veel minder gericht op de Engelse cultuur.³³

In 1931 ontving prof. Henk Hoetink, de broer van Dien, in Nederlands-Indië bij hem aan huis de Nederlandse historicus prof. dr. Johan Huizinga die hem de vraag stelde hoe het hem beviel aan de Rechtshogeschool in Batavia. Henk Hoetink verwees in zijn antwoord daarop onder meer naar de sfeer in Heidelberg: ‘t Werk bevalt mij uitstekend maar ik mis de Hollandsche sfeer van discours, rustige conversatie en wetenschappelijke belangstelling. Hier heeft iedereen de handen vol praktische werkjes en zit iedereen stikvol met de politiek van de dag. Hij (Huizinga) had trouwens zelf er ook al de nadruk op gelegd dat een Hoogeschool niet kan bestaan alleen door materiaal en goede methode. Er moet bij komen het onweegbare element van sfeer die in Leiden en Heidelberg etc. zoo sterk is en die hier geheel ontbreekt’.³⁴

Dokter Hoetink moest in Heidelberg in een beperkte tijd aan zijn academische verplichtingen voldoen. In de kliniek voor *innere Medicin* van prof.dr. W. Erbe kreeg hij een 20-jarige patient uit Michelstadt toegewezen die aan meer of minder ernstige trilling van diverse ledematen leed. Het zou moeilijk blijken om bij deze relatief jonge patient de oorzaak van de trillingen vast te stellen. De desbetreffende literatuur werd bestudeerd en in het proefschrift behandeld. Helaas bleek het niet mogelijk de oorzaak nauwkeurig te vinden. ‘Das Symptom Tremor kann uns also bei der Beurtheilung der Frage, wo der Sitz der Krankheit bei unserem Kranken zu localiseren sei, keinen genügenden Anhaltspunkt geben’.³⁵ De promovendus is van mening dat de oorzaak niet in het cerebrale-systeem gezocht moet worden en dat een tumor in het hoofd in dit geval niet waarschijnlijk is.

Met 32 pagina’s verslag van zijn wetenschappelijk onderzoek verkreeg H.R. Hoetink, *Arzt, der medicinischen Doktorwürde*.³⁶ Zijn proefschrift liet hij bij A.H. Adriani in Leiden – ‘goud op snee’ – drukken en in leer inbinden.³⁷ De opdracht in het proefschrift luidt: ‘Meinen theuren Eltern in Liebe und Dankbarkeit gewidmet’. Deze wijding zou hij zijn hele leven ook zijn vrouw en, samen met haar, in het bijzonder zijn kinderen blijven toedichten.

Dat die toewijding aan zijn ouders wederkerig was moge duidelijk blijken uit de brief die de jonge ouders ter ere van de geboorte van hun dochter van hun (schoon)- vader uit Deventer kregen toegestuurd.

³³ Gesprek met drs. Hans R. Hoetink op 15-11-2001.

³⁴ Briefwisseling Indië-Den Haag, brief van 26-2-1931.

³⁵ Hoetink, *Ueber einen Krankheitsfall mit einer eigenthümlichen Tremorform*, 30.

³⁶ Hoetink, *Ueber einen Krankheitsfall mit einer eigenthümlichen Tremorform*, titelpagina.

³⁷ De drie ‘teruggevonden’ exemplaren (in het familiearchief van drs. Hans R. Hoetink in Frankrijk en in de Universiteitsbibliotheken van Leiden en Amsterdam) waren alledrie zo uitgevoerd.

‘Deventer, 11 januari 1904. Hartelijk geliefde kinderen! Van ganscher harte wensch ik U door dezen te feliciteren met de bevalling van mijne Schoon-dochter van eene welgeschapene Dochter. Van ganscher harte feliciteer ik U met deze gebeurtenis en wensch U dat mijne Schoon-dochter voorspoedig moge herstellen en tot vorige krachten moge terug keeren en de jonge kleine voorspoedig moge op groeyen tot vreugde harer ouders. U bij voortdoring met Uwe kinderen gezondheid en voorspoed toewenshende welk genot ik met mijne kinderen ook mag genieten dank ik U voor de kennisgeving en noem mij Uwer, U liefhebbenden vader H.R. Hoetink’.³⁸

1.2 Het Den Haag van Couperus

1.2.1 Den Haag pleisterplaats voor repatrianten uit Nederlands-Indië

Na hun terugkeer uit Nederlands-Indië in 1901 was de familie Hoetink in Den Haag gaan wonen. Dat was zeer waarschijnlijk om meerdere redenen een bewuste keuze. In de eerste plaats was het de geboorteplaats van mevrouw Hoetink en woonden haar ouders en haar familie voor een deel nog in Den Haag. In de tweede plaats was Den Haag toch de pleisterplaats voor hen die tijdelijk of blijvend uit Nederlands-Indië terugkwamen. Hier kon men de contacten leggen die moesten leiden tot een nieuw leven in de Nederlandse samenleving na een langjarig verblijf in Indië. Wie onvoldoende middelen had kunnen verwerven om na terugkomst in Nederland volledig te rentenieren kon hier op zoek naar nieuwe zakenrelaties, een betaalde baan of, zoals dokter Hoetink deed, zich vestigen in een vrij beroep.

Het zal zeker zo geweest zijn dat dokter Hoetink in Den Haag ook is opgetreden als huisarts van oud-Indië-gangers. Wat is er prettiger dan een huisarts die jouw problemen en probleempjes als repatriant aan den eigen lijve ondervonden heeft? Tijdens zijn verblijf in Deli had dokter Hoetink ook in particuliere praktijken gewerkt als vervanger.³⁹ Henk Hoetink zou tijdens zijn verblijf als hoogleraar in Batavia (1929-1935) enige malen oud-patienten van zijn vader ontmoeten.

Dat het niet altijd gemakkelijk was om in de Nederlandse samenleving opnieuw je draai te vinden en er weer volkomen in op te gaan moge duidelijk zijn uit het feit dat met name ook in Den Haag de oud-Indië-gangers een sterke onderlinge binding behielden en op elkaar konden terugvallen.

---

³⁸ Archief drs. Hans R. Hoetink, Frankrijk.

³⁹ Briefwisseling Indië-Den Haag, brief van 4-10-1930.

1.2.2 Den Haag als pleisterplaats voor de gebroeders Hoetink

Ook twee broers van dokter Hoetink gingen in Den Haag wonen. In het *Adresboek van 's-Gravenhage* treffen we zijn drie jaar oudere broer B.J. Hoetink (Berend Jan), geboren in 1860, voor het eerst aan in 1905: ‘Hoetink, B.J. – insp. der registratie en domeinen aan het dep. van Financiën, Groot-Hertoginnelaan 108, tel. 2432’.⁴⁰ Later zou hij vermeld staan als: directeur der registratie en domeinen aan het departement Financiën.⁴¹ Met deze Berend Jan Hoetink en zijn gezin had het gezin van dokter Hoetink veel contact.⁴²

Volgens een krantenknipsel uit de *Rotterdamsche Courant*⁴³ werd B.J. Hoetink uiteindelijk benoemd tot hoofd-directeur van de registratie, de hypotheeken en het kadaster. In 1925 ging hij vanuit deze functie met pensioen. Volgens hetzelfde krantenknipsel stond hij bij het Departement hoog aangeschreven. Hij was ook lid van de notariële examencommissie.

Zijn zeven jaar oudere broer B. Hoetink (Bernardus), geboren in 1854, treffen we voor het eerst aan in 1915: ‘Hoetink, B. – gep. O.I. hoofd. ambt., Juliana van Stolberglaan 6, tel. 5090’.⁴⁴ B. Hoetink was in 1876 als tolk voor de Chinese taal in dienst van het Nederlands-Indisch gouvernement getreden. ‘Zijn oude ambtstitel (tolk) bleef beneden het gewicht der functie, welke later bekend was als die van ambtenaar voor Chineesche zaken, wat dan vooral een adviseurschap in Chineesche zaken was. Eenige jaren van zijn diensttijd heeft de heer Hoetink in China doorgebracht ten behoeve van de studie van land en volk. Heel Indië door heeft hij zijn werkzaamheid uitgeoefend en vooral met de gebieden met uitgebreide Chineesche arbeidersbevolking als de Oostkust van Sumatra en de tingegebieden van Banka en Billiton bracht zijn ambt hem in contact. Verschillende opdrachten tot het onderzoeken van de op ondernemingen met Chineesch werkvolk heerschende toestand kreeg hij te vervullen’.⁴⁵

Na zijn pensionering vestigde B. Hoetink zich in Den Haag. Hij was van 1920 tot 1927 secretaris van het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land-, en Volkenkunde in Leiden en schreef in deze periode verschillende ‘historische studiën’ in het bijzonder handelende over oude hoofden der Chinese bevolking in Nederlands Indië, te beginnen met de eerste kapitein der Chinezen S Bing Kong.⁴⁶

⁴⁰ Adresboek 's-Gravenhage 1905-1906.

⁴¹ Adresboek 's-Gravenhage 1920-1921.

⁴² Gesprek met drs. Hans R. Hoetink op 15-11-2001.

⁴³ Archief drs. Hans R. Hoetink, Frankrijk. Knipsel uit de *Rotterdamsche Courant*, zonder datum.

⁴⁴ Adresboek 's-Gravenhage 1915-1916.

⁴⁵ *Rotterdamsche Courant*, donderdag 8 december 1927.

⁴⁶ Hoetink, S Bing Kong. *Het eerste hoofd der Chineezten te Batavia*.

Buiten Den Haag was er nog één broer genaamd J. G. Hoetink (Julius Gerardus), geboren in 1865, deze was notaris in Groningen. Ook waren er vier zussen te weten Johanna (geboren in 1851), Hermina Cornelia I (geboren in 1852) Anna Berendina (geboren in 1856) en Hermina Cornelia II (geboren in 1859). Van Johanna weten wij dat zij getrouwd was met H. Heukels die bekend werd door zijn in 1883 voor het eerst uitgegeven (en thans nog in gebruik zijnde!) *Flora van Nederland*.⁴⁷ De drie andere zusjes werden respectievelijk slechts vijf jaar, één jaar en tien dagen oud.

In Den Haag woonde bij de terugkomst van dokter Hoetink en zijn gezin uit Nederlands Indië in 1901 ook nog een verre neef, (prof.) G.C.R. Hoetink, met wie contacten werden onderhouden.⁴⁸ Deze woonde aan de 3e Van den Boschstraat 31 en wordt in het adresboek vermeld als 'journalist en leeraar staatswetenschappen aan de Hooge Krijgsschool'.⁴⁹ Deze G.C.R. Hoetink schreef in 1881, hij was toen leraar aan de Hogere Burgerschool te Zutphen, een interessante verhandeling over de door hem gewenste Grondwetswijziging.⁵⁰ Hij toonde zich in dit werk als een voorstander van het behoud van census-kiesrecht, zij het met een lage drempel. Eenmaal aan de Hogere Krijgsschool in Den Haag verbonden, schreef hij onder meer nog een boek over de Bedrijfsbelasting en enige opstellen over het vraagstuk der arbeiderspensioenen.

1.2.3 De aantrekkelijkheid van Den Haag voor repatrianten uit Nederlands-Indië

Hoe het leven van de oud-Indië-gangers er aan toeging beschrijft Frédéric Bastet in *De wereld van Louis Couperus*. In dit boek schildert hij onder meer het leven van Louis Couperus en zijn uit Indië gerepatriëerde familie in Den Haag aan het begin van de twintigste eeuw.⁵¹ De mooiste beschrijvingen vinden wij echter bij de meester zelf. Met boeken als *De stille kracht* en *Van oude mensen, de dingen, die voorbijgaan...* geeft Couperus penseelschilderingen van het dagelijks leven van Nederlandse families in Indië en van 'Indisch' geworden families terug in Nederland met name in Den Haag: '...zag hij -als hij altijd zag- .... de dingen, die gingen voorbij en hun spooksluiers sleepten over het van dorre bladeren ritselende pad; de dingen, die zóo langzaam gingen voorbij, zoo jaren-, jarenlangzaam, dat het scheen of zij nooit zouden voorbij

⁴⁷ Heukels zijn 'Flora van Nederland' kent inmiddels vele herdrukken (meer dan twintig) en wordt nog steeds gebruikt in het (wetenschappelijk) onderwijs. De eerste druk verscheen in 1883 onder de titel 'Schoofflora van Nederland'. Van der Meijden, *Heukels 'Flora van Nederland'*, 22e druk, 1996.

⁴⁸ Zie bijlage B, de stamreeks van Dien Hoetink onder betovergrootvader.

⁴⁹ Adresboek 's-Gravenhage 1903-1904.

⁵⁰ Hoetink, *De noodzakelijkheid en mogelijkheid der Grondwetsherziening*.

⁵¹ Bastet, *De wereld van Louis Couperus*.

zijn, en of altijd hij ze zoû blijven zien, zich altijd verwijderend, langs het jaren-, jarenlange pad'.⁵²

Wie zich verdiept in het werk van Couperus wordt misschien overvallen door de gedachte dat alle gerepatriëerde Indische-Nederlanders te herkennen waren aan een aantal specifieke 'Pavlov-reacties' die zij vertoonden. De familie Hoetink probeerde echter een normaal Haags gezin (niet specifiek oud-Indisch) te vormen waarin de twee kinderen zo evenwichtig mogelijk konden opgroeien. Hetgeen niet wegneemt dat het interessant is om na te gaan waarom de Indië-gangers vooral in Den Haag samenklonterden.

In de loop van de 19e eeuw verruimden de mogelijkheden om een bestaan op te bouwen of carrière te maken in de koloniën. Het binnenlands bestuur, cultuurmaatschappijen, scheepvaart, leger en marine vroegen steeds meer landgenoten een deel van hun leven in Indië door te brengen. Van tijd tot tijd keerden de Indië-gangers voor verlof naar het moederland terug. Gebruikelijk was het om na de zware tropenjaren op 45-jarige leeftijd met pensioen te gaan. Veel van de verlofgangers en repatrianten trokken richting Den Haag.⁵³ Den Haag vormde in tal van opzichten de schakel tussen Nederlands-Indië en het moederland. De administratieve afhandeling van zaken betreffende de verlofgangers en repatrianten vond in Den Haag plaats. Hier was het ministerie van Koloniën gevestigd. Hier zat de top van de krijgsmacht en van de marine. Talloze cultuurmaatschappijen, spoor- en tramwegmaatschappijen en olie- en tinmaatschappijen hadden hun hoofdzetel in Den Haag. In de residentie stond ook een kantoor van de Nederlandse Handelmaatschappij, gespecialiseerd in tropische zaken. Tegen deze achtergrond valt het te begrijpen dat menig verlofganger of repatriant zich tijdelijk of voor goed vestigde te Den Haag. Het Indische complex won verder aan aantrekkelijkheid door de kantoren van scheepvaartondernemingen, en later ook die van de Koninklijke Luchtvaart Maatschappij (KLM). Men vond er winkels op het gebied van tropenkleding en uitrustingen, speciaalzaken in Indische ingrediënten, eethuizen en onderwijsinstellingen die gericht waren op de opvang van kinderen van verlofgangers. Er waren zelfs scholen te vinden voor de echtgenoten van nieuwe Indië-gangers, om hen voor te bereiden op de problematiek die hen in de tropen te wachten stond. In de residentie vond men belangenverenigingen voor Indische aangelegenheden, voorlichtingsorganen en artsen met tropenervaring zoals dr. H.R. Hoetink.

Ook de aantrekkelijkheid van de Haagse omgeving zelf speelde een rol, daar deze aspecten kende die enigszins aansloten bij het leven in de Oost: rust en natuurschoon, strand en zee en een rijk gevarieerd sociëteits- en cultureel leven maakten daarvan deel uit. Woonwijken met statige huizen, met uit-

⁵² Couperus, *Van oude mensen, de dingen, die voorbijgaan...*, 87.

⁵³ Schmal, *Den Haag of 's-Gravenhage?*, 74.

bouwen en serres in boomrijke lanen ademden een vleugje van het Indische paradijs. Daarbij werd de nabijheid van lotgenoten waarmee de verlofgangers en repatrianten hun tropenervaringen konden delen, steeds duidelijker een factor op zich voor vestiging in het Haagse.⁵⁴ ‘Steeds weer bleek, dat we toch het meeste contact hadden met mensen die ook in Indië waren geweest... met mensen uit Indië had je het gevoel, dat je dezelfde taal sprak en dat je bepaalde ideeën en bepaalde begrippen niet hoefde uit te leggen’.⁵⁵

1.3 De arbeid van de familie Hoetink in Nederlands-Indië, hun visie en betrokkenheid

1.3.1 De arbeid van dr. H.R. Hoetink als arts bij de Deli-maatschappij

De familie van Dien Hoetink had door hun arbeid en leven aldaar een sterke band met Nederlands-Indië. Het bijzondere daarbij was dat de familieleden van Dien’s moeder op dat verafgelegen Nederlandse grondgebied werkzaam waren als ondernemers in de tabakscultuur en dus gericht waren op ondernemingswinst, terwijl de familieleden aan vader’s kant daar werkten in dienstverlenende beroepen die een voorafgaande academische vorming vereisten. Van haar vader die als arts in Nederlands-Indië werkte tussen 1888 en 1902, van haar oom die daar tussen 1876 en 1910 als sinoloog werkzaam was en van haar broer die er tussen 1929 en 1935 als hoogleraar in het burgerlijk recht werkte, is de nodige documentatie bewaard gebleven waardoor een duidelijk inzicht wordt verkregen in hun visie over en hun verantwoordelijkheidsgevoel voor de samenleving in Nederlands-Indië. De visie van deze Hoetinks strookte vaak niet met de inzichten van de Nederlandse regering. Het pregnante voorbeeld daarvan was Colijn die zich als staatsman ten opzichte van Nederlands-Indië toch vooral als ‘ondernemer’ opstelde. Dien Hoetink paste het beste binnen de ‘traditie’ van de familie aan vader’s kant. Haar arbeidzame leven zou zich eveneens kenmerken door het werken vanuit een duidelijk omlinjende (‘academische’) visie op de samenleving die gepaard ging met een groot verantwoordelijkheidsgevoel voor de mensen in die samenleving.

In het jaar van zijn wetenschappelijke promotie in Heidelberg (1888) was de jonge Dr. H.R. Hoetink (25 jaar) in de maand november per trein naar Marseille gereisd en vandaar per S.S. ‘Natal’ naar Nederlands-Indië vertrokken. Hij had zich als arts verbonden aan de Deli-maatschappij. In 1894 kwam hij met verlof naar Deventer en ging toen onder meer enige tijd kuren

---

⁵⁴ Schmal, *Den Haag of 's-Gravenhage?*, 74.

⁵⁵ Van Heekeren, *Trekkers en blijvers*, 178.

(vooral om wat van zijn overgewicht kwijt te raken) in Marienbad in Duitsland.⁵⁶

Wat deed een arts bij de Deli-Maatschappij? De in 1869 opgerichte Deli-maatschappij N.V was gevestigd te Amsterdam en hield kantoor te Rotterdam. Naast tabaksondernemingen bezat de Deli-maatschappij ook rubberondernemingen in en rondom Deli op de oostkust van Sumatra. Omdat de inheemse bevolking niet bereid was om zich als arbeider te verhuren werden er met name in Penang en Singapore Chinese werkkrachten geworven voor contractperioden van één tot drie jaar.⁵⁷ De maatschappij had zich ten opzichte van haar arbeiders te houden aan de bepalingen van de koelie-ordonnantie. Volgens art 2 lid 7 had de werkgever de verplichting om op zijn kosten te voorzien in de huisvesting en geneeskundige behandeling van ‘den werkman en diens gezin’.⁵⁸ Artikel 5 van dezelfde ordonnantie verplichtte de werkgever zijn werklieden goed te behandelen, hun geregeld de bedongen lonen te betalen, hun kosteloos een ‘voegzame’ huisvesting en behoorlijke geneeskundige verpleging met inbegrip der nodige medicamenten te verschaffen, ook in geval van verwondingen die niet in zijn dienst zijn ontstaan, en zorg te dragen voor goed bad- en drinkwater.⁵⁹ Verder was elke onderneming verplicht tot het sluiten van een overeenkomst met een geneesheer om minstens eens in de veertien dagen haar hospitaal te bezoeken.⁶⁰

De medische opleidingen in Nederlands-Indië zelf zijn van latere datum. Men was derhalve verplicht goed opgeleide artsen van elders te betrekken en dat betekende in het algemeen dat men in het moederland opgeleide artsen in dienst nam. In 1871 had de Deli-maatschappij de eerste arts uit Nederland laten overkomen⁶¹. In 1889 werkten er voor de diverse maatschappijen in Deli al twaalf Europese artsen die belast waren met de verzorging van 700 Europeanen en vele tienduizenden ondernemingskoelies. Al ver voor de eeuwwisseling hadden de diverse maatschappijen hun eigen ondernemingshospitalen. Was het tenslotte niet in het belang van de werkgever zelf dat de arbeiders in een goede conditie verkeerden?⁶² En het ging om grote aantallen: aan het einde van de negentiende eeuw werkten er alleen al op de 21 ondernemingen van de Deli-maatschappij 62.000 koelies op een totaal van 100.000 op Sumatra’s Oost Kust.⁶³

⁵⁶ Archief drs. Hans R. Hoetink, Frankrijk en zijn brief van 4 juli 2001.

⁵⁷ Gongrijp, *Schets eener economische geschiedenis van Nederlands-Indië*, 152-154

⁵⁸ Van den Brand, *de Millioenen uit Deli*, 75.

⁵⁹ Van den Brand, *de Millioenen uit Deli*, 77.

⁶⁰ Van den Brand, *de Millioenen uit Deli*, 33.

⁶¹ Breman, *Koelies, planters en koloniale politiek*, 73.

⁶² Breman, *Koelies, planters en koloniale politiek*, 152.

⁶³ Breman, *Koelies, planters en koloniale politiek*, 177.

Zoals hierboven beschreven zo lagen ongeveer ook de taken van dokter Hoetink bij de Deli-maatschappij. Dertien jaar lang werkte hij op Oost-Sumatra als arts. De eerste tien jaren van zijn verblijf aldaar was hij nog ongehuwd. In die tijd begon het echter steeds meer gebruikelijk te worden dat Indië-gangers zich lieten vergezellen door hun echtgenote.

Tot omstreeks 1900 lag het zwaartepunt van het gezelligheidsleven nog in de 'Soos', die zo goed en kwaad als het ging in de kunst- en amusementsbehoeften der Europese gemeenschap voorzag. Met de twintigste eeuw begon het soosleven te kwijnen. Men trok zich meer terug in eigen huis, dat er gezelliger uitzag, dank zij het verschijnen in groten getale van de Hollandse huisvrouw.⁶⁴ Slaapbroek, *kabaja* en *sarong* maakten plaats voor het Europese kostuum; de vierkante pot week voor de gekoelde inhoud van de ijskast, al of niet elektrisch. Zelfs de rijsttafel begon in Europese kringen tot de uitzonderingen te behoren. Het oude Indië, het Indië van *tempo doeloe*, ging tot het verleden behoren. Het nadeel van deze veranderingen was, dat de 'importkracht' dit land minder leerde kennen dan voorheen. Men kon er wonen, zonder intensief met land en volk in aanraking te komen. Het feit dat men Hollandser leefde dan in de vorige eeuw, deed tijdelijk vergeten dat men zich met een heel klein groepje Europeanen tussen een geweldige overmacht van Indonesiërs bevond: één Europeaan op 240 Indonesiërs!⁶⁵

Ook het leven van dokter Hoetink zou een huiselijker karakter krijgen. Op 18 juli 1899, inmiddels bijna 36 jaar, trad hij in het huwelijk met de acht jaar jongere Anna Gijsberta Jongbloed. Het is niet bekend hoe en waar bruid en bruidegom elkaar hebben leren kennen. De huwelijksluiting vond plaats in Nederlands-Indië ten overstaan van de ambtenaar van de Burgerlijke Stand van Bindjei en het huwelijksfeest vond plaats ten huize van de familie Bangert (familie van de bruid) in Tandem Hilir. De familie Bangert had daar een tabaksonderneming. Er werd ter ere van dit huwelijk een 'Nieuw Delische Feest Courant' gedrukt om het feest extra kleur te geven en de menu-kaart geeft de zeer vele gangen van een schitterend *déjeuner* weer.⁶⁶ In deze feestcourant wordt een zinspeling gemaakt op het verblijf van 'twee Hollandsche jonge dames' in het Duitse kuuroord Marienbad. Omdat bekend is dat dokter Hoetink daar in ieder geval in 1894 geweest is, maar misschien ook nog wel daarna, zou de eerste ontmoeting tussen het paar wel eens daar plaatsgevonden kunnen hebben.

Op Loeboe Dalam werd op 27 juli 1900 hun eerste kind, Hendrik Richard, geboren met wie zij gedrieën aan het einde van 1901 zouden terugreizen naar Nederland.

---

⁶⁴ De Graaf, *Geschiedenis van Indonesië*, 458.

⁶⁵ De Graaf, *Geschiedenis van Indonesië*, 459.

⁶⁶ Archief drs. Hans R. Hoetink, Frankrijk en zijn brief van 4 juli 2001.

Dr. H.R. Hoetink met in het voorste rijtuig zijn echtgenote met hun zoon Henk op de tabaksplantage *Tebing Tingi* nabij Medan op Sumatra circa 1900.

1.3.2 De verantwoording van H.R. Hoetink voor zijn werk als arts voor de ‘contractkoelies’ van de Deli-Maatschappij

Terug in Nederland zou dokter Hoetink in een persoonlijke stellingname reageren op de in 1902 verschenen brochure *De Millioenen uit Deli* van mr. J. van den Brand.⁶⁷ Wij vonden deze reactie eerst in het familiearchief als een handgeschreven en ongedateerd stuk, dat eind 1902 of in begin 1903 geschreven moet zijn. In tweede instantie vonden we ditzelfde stuk integraal afgedrukt in *De Indische Gids* van 1903.⁶⁸ Dokter Hoetink geeft hierin aan de buitenwereld een interessant ‘inkijkje’ in zijn gedachten over het werk van de Deli-maatschappij op Sumatra, over de behandeling van het personeel en over zijn eigen werk in Nederlands-Indië. Het artikel toont het verantwoordelijkheidsgevoel van dokter Hoetink ten opzichte van zijn werk in Nederlands-Indië en de bevolking aldaar.

Van den Brand heeft in zijn brochure de vraag behandeld: ‘Is het vigerende contract-koeliesysteem moreel te verdedigen?’⁶⁹ Zoals te verwachten komt hij tot een ontkennend antwoord. Want zegt hij: ‘De koelies in onze Delische samenleving worden in de praktijk als slaven beschouwd. Dat zij het ook in werkelijkheid zijn en ook van regeeringswege als zoodanig beschouwd worden, blijkt uit de koelieordonnantie en uit de model-werkcon-

⁶⁷ Archief drs. Hans R. Hoetink, Frankrijk en zijn brief van 4 juli 2001. Handgeschreven brief/notitie van H.R. Hoetink, arts, ongedateerd.

⁶⁸ Hoetink, *De Indische Gids*, 25: 46-47.

⁶⁹ Van den Brand, *De millioenen uit Deli*, 6.

tracten, beide vastgesteld door den Gouverneur-Generaal'. Hij vond bijvoorbeeld, in de koeli-ordonnantie in artikel 9 en 10 straffen 'van boete of tenarbeidstelling voor den kost zonder loon' bij desertie, bij voortgezette weigering om te werken, bij verregaande luiheid, dienstweigering en dergelijke. 'Allemaal zaken, die een vrij werkmán hoogstens zijne betrekking zouden kunnen kosten en misschien een civiele actie tot vergoeding van kosten, schaden en interessen'.⁷⁰ Desertie? Kan niet alleen een slaaf zich schuldig maken aan desertie, vraagt Van den Brand zich af.

Dokter Hoetink schreef nadat hij de brochure van Van den Brand gelezen had, dat de warme belangstelling in het land waar hij ruim 13 jaar verblijf hield, hem er toe bracht op te komen tegen de onjuiste voorstelling van zaken die Van den Brand in zijn brochure *De Millioenen uit Deli* van de toestand in Deli gaf. 'Al die jaren was ik bij één der groote tabakmaatschappijen werkzaam als geneesheer en mijne tegenspraak grondt zich hoofdzakelijk op wat ik in die betrekking gezien en gehoord heb'. De onwetende lezer zou het boek volgens Hoetink met eene rilling van afschuw gelezen hebben, maar bij hen die Deli kenden zou de lezing slechts ergernis en weerzin hebben gewekt door de overdrijving waarin de schrijver verviel en door zijn zucht alleen het slechte en verkeerde in de Delische toestanden op te sommen. De heer Van den Brand zou in zijn brochure proberen aan te tonen dat de Koelieordonnantie voor Deli moest worden afgeschaft vanwege 'den toestand van slavernij waarin de contract-koelie geraakt, de koeliemishandelingen en de macht van de bestuursambtenaar over den planter, die hem door het opdrijven zijner productie voor zijne inschikkelijkheid betaalt'.⁷¹

Hoetink had omdat hij geen planter of rechtskundige was niet een eigen oordeel over mogelijke in de koelieordonnantie aan te brengen verbeteringen. Wel was hij van mening dat hiertoe eerst na langdurig overleg en nauwkeurig onderzoek kon worden overgegaan. Ook was hij van mening dat Van den Brand in een aantal van zijn uitspraken niet genuanceerd genoeg conclusies trok en hij was het geheel oneens met Van den Brand's oordeel over aangelegenheden die met name de werkzaamheden van Hoetink als arts bij de Deli-maatschappij raakten. Volgens Hoetink was er in de jaren dat hij in Deli vertoefde veel voor de contractkoelie gedaan en was de leiding van de grote tabakmaatschappijen er steeds op uit om de positie van de contractkoelie te verbeteren: 'Wie zoals ik de koelies heeft gezien bij hun werk, na volbrachten dagtaak in hunne koeliehuisjes of op hun vrije dagen, krijgt een juister en maar geheel anderen indruk van hun toestand dan door de lezing van Van den Brand's brochure bij den met de werkelijkheid onbekende lezer wordt opgewekt'.

⁷⁰ Van den Brand, *De millioenen uit Deli*, 6.

⁷¹ Hoetink, *De Indische Gids*, 25: 46-47.

Hiermee hebben wij enig inzicht gekregen in de persoonlijke visie van dokter Hoetink op de werkwijze van de Deli-maatschappij ten opzichte van haar arbeiders en op zijn werk als arts bij deze maatschappij. Hij keek met voldoening terug op zijn verblijf aan de Oostkust van Sumatra waarin hij, naar zijn mening, een bijdrage had geleverd aan het verbeteren van de leefomstandigheden van de arbeiders op de plantages van de Deli-maatschappij.

Dat deze bijdrage slechts beperkt kon zijn valt te begrijpen wanneer we zijn functie bijvoorbeeld vergelijken met die van de moderne bedrijfsarts. De Koelie-ordonnantie valt volledig in het niet bij onze huidige ARBO-⁷²en milieuwetgeving, die een geweldige steun in de rug is van de bedrijfsarts. In Deli waren de artsen vooral afhankelijk van de ruimte die hen door hun werkgever werd gelaten in combinatie met de eisen die de eed op Hippocrates aan hen stelde. Dokter Hoetink heeft zijn keuzes gemaakt en is het duidelijk oneens met de stellingname van mr. Van den Brand.

Daarin werd hij – naar zijn mening – ondersteund door de in *Janus* verschenen verslagen van zijn collega-arts Dr. W. Schueffner, die in Deli werkzaam was voor de in Amsterdam gevestigde Senembah-maatschappij, die in Oost-Sumatra zes tabaksplantages exploiteerde met onder andere 2500 Chinese koelies. Schueffner geeft een uitputtend verslag van zijn werkzaamheden als arts in Deli. Er wordt door hem nadrukkelijk stilgestaan bij alle zich voordeende ziektebeelden en ziekte- en mortaliteitscijfers. Uit deze cijfers probeert hij op voorzichtige wijze enige statistisch verantwoorde conclusies te trekken. Ook signaleert hij een aantal preventieve maatregelen die genomen zijn en kunnen worden. Hij illustreert dit met foto's van de woonhuizen en van (de barakken van) het hospitaal voor de koelies. De verbeteringen liggen met name op het vlak van 'droog en luchtig' zijn van deze bouwwerken hetgeen zich positief vertaalt in de gezondheidscijfers van de koelies.⁷³

1.3.3 Het werk van de sinoloog B.Hoetink voor de koelies in Nederlands-Indië

Dokter Hoetink's broer B. Hoetink (de sinoloog) heeft zich – door de eigen aard van zijn werkzaamheden – in veel bredere zin kunnen inzetten voor de verbetering van de leefomstandigheden van deze arbeiders. In de *Rotterdamsche Courant* van 8 december 1927 lezen we over zijn werk in Nederlands-Indië: 'Verreweg het belangrijkste is geweest zijn opdracht om de invoering van een gewijzigde Koelie-ordonnantie en van een geregelde arbeidsinspectie ter Oostkust van Sumatra voor te bereiden. Een Ambtenaar van bijzondere hoedanigheden was hiervoor nodig, van takt en inzicht vooral, en beide bezat Hoetink in ongewone mate'.

⁷² Arbeidsomstandighedenwet.

⁷³ Schueffner, 'Aus dem Berichte an die Direction der Senembah My. zu Amsterdam', 294 e.v.

In Deli heerste na het Rhemrev-onderzoek,⁷⁴ dat was ingesteld naar aanleiding van de brochure van Van den Brand en de daaruit voortgekomen Kamerkritiek, in de planterswereld een geprikkelde stemming. De planters vreesden dat het gouvernement van zijn vroegere politiek van onthouding nu opeens zou omslaan in een politiek van 'bedilling en bevitting', die grote schade zou kunnen toebrengen aan de ontwikkeling van de cultures met gebruikmaking van in contract werkend arbeidsvolk.

Er was een nieuwe Koelie-ordonnantie in de maak, waarvan men het ergste vreesde, en nog erger duchtte men de vestiging van een arbeidsinspectie in het centrum van het cultuurgebied. Dat de overgang van gouvernementsonthouding naar gouvernementsbemoeienis met de nodige geleidelijkheid kon plaats vinden, was grotendeels te danken aan Hoetink, 'die het verstand de planters van de noodzakelijkheid der nieuwe maatregelen te doordringen en hen tot loyale medewerkers bij de in- zoowel als de uitvoering te maken'.⁷⁵

Kort na zijn pensionering had het er nog even naar uitgezien dat Hoetink naar Nederlands-Indië zou teruggaan om te worden belast met de invoering van de nieuwe Koelie-ordonnantie. Maar gouverneur-generaal J.B. van Heutsz, of te wel 'de Grote Heer in Buitenzorg'⁷⁶ bezwoer minister A.W.F. Idenburg van Koloniën persoonlijk in een brief van 19 april 1908 van dit voornemen af te zien:

Ik ken persoonlijk den Heer (B.) Hoetink daar ik in de jaren 1884 en 1885 met hem te Deli was. Bij herhaling kreeg ik toen van hem een positief slechten indruk en vestigde zich bij mij de overtuiging dat Hoetink niet was een *intègre* ambtenaar. Deze overtuiging heeft zich sedert bevestigd en ik kan onmogelijk anders over hem oordelen dan dat hij onbetrouwbaar is.⁷⁷

Om zijn betoog nog eens te onderstrepen liet de gouverneur-generaal ('houwdegen') Van Heutsz en passant ook nog even weten dat hij er in 1906 reeds een stokje voor had gestoken dat de heer B. Hoetink, op aandringen van de Billiton Maatschappij, tot resident van Banka zou worden benoemd. Tenslotte berichtte Van Heutsz aan minister Idenburg dat zowel Colijn als

---

⁷⁴ mr. J.L.T. Rhemrev, officier van Justitie in Batavia werd na het verschijnen van de brochure van Van den Brand belast met een speciaal onderzoek. Zijn rapport loog er niet om. Van den Brand had niet overdreven. Op de door hem bezochte ondernemingen was inderdaad sprake geweest van machtsmisbruik, mishandelingen en wreedheden. Zie ook: Mak, *De eeuw van mijn vader*, 135 en Breman, *Koelies, planters en koloniale politiek*, hoofdstuk VI, 'De Koeliekwestie'.

⁷⁵ *Rotterdamsche Courant*, donderdag 8 december 1927.

⁷⁶ Fasseur, *De Indologen*, 386.

⁷⁷ Breman, *Koelies, planters en politiek*, 294-295.

ook de hoofdadministrateur van de Deli Maatschappij, beiden de minister wel bekend, bereid waren tot afgifte van een al even slecht getuigschrift.⁷⁸

Wat had Hoetink in de ogen van zijn superieuren dan wel misdaan? In wezen bleef hij de koele ambtenaar die het eigenlijke bedrijfsdoel vast voor ogen hield. De planters konden dus tevreden zijn. Verder was hij voor een gezonde arbeidsmoraal en dit vergde volgens hem strenge discipline versus de koelies. Maar hij verzette zich tegen ‘nodeloze wreedheid’.⁷⁹

Die nadrukkelijk door hem gestelde grens was kennelijk reeds een station te ver voor Van Heutsz en Colijn die beiden gerechtigd waren tot het dragen van de Militaire Willems Orde vanwege hun moed, beleid en trouw betoond bij hun militaire optredens bij de handhaving van het gezag in Nederlands-Indië. Deze Hoetink begaf zich met een eerste stapje zeer voorzichtig op het pad van een ethische politiek. Voor Van Heutsz en Colijn (waar waren zij eigenlijk zo bang voor, of was het een afrekening?) een stap te ver. Het lijkt niet bepaald blamerend deze beoordeling door de heren Van Heutsz en Colijn. Eerder was het een grote eer aan het adres van Hoetink dat zij in zekere zin bevreesd waren voor zijn optreden terwijl hij toch absoluut geen hemelbestormer was. Met zijn vertrek (en dat van zijn twee adjunct-arbeidsinspecteurs) medio 1906 leek aan de overheidsbescherming van de plantagewerkers al een einde gekomen te zijn nog voordat daarmee goed en wel een begin was gemaakt.⁸⁰

Waarom Van Heutsz en Colijn niets met Hoetink op hadden wordt duidelijk wanneer we kennis nemen van Colijn's persoonlijke standpunt inzake de koelieordonnantie en de bejegening van koelies in Nederlands-Indië. Dit standpunt wordt nadrukkelijk door hem verwoord in het boek *Koloniale vraagstukken van heden en morgen*. Colijn schreef dit boek naar aanleiding van zijn reis naar Nederlands-Indië in 1928 (hij verbleef tweeënhalve maand op Java en tweeënhalve maand op Sumatra) tijdens de terugreis in juni van dat jaar aan boord van S.S. ‘Indrapoera’.

Voor Colijn staat buiten iedere discussie ‘dat de financiële expansiemogelijkheden van Indië ten nauwste samenhangen met de voortgaande ontwikkeling van den ondernemingslandbouw in de Buitengewesten en dat de mogelijkheid daarvan staat of valt met de al of niet aanwezigheid van de arbeidszekerheid’.⁸¹ Onder arbeidszekerheid verstaat Colijn dat ondernemers er op mogen en kunnen rekenen dat zij ‘de van elders aangevoerde arbeidskrachten blijvend aan zich binden’. Colijn constateerde tijdens zijn Indische reis langs de ondernemingen een tekort van 50.000 koelies! Een door het

⁷⁸ Breman, *Koelies, planters en politiek*, 295.

⁷⁹ Breman, *Koelies, planters en politiek*, 203-294.

⁸⁰ Breman, *Koelies, planters en politiek*, 303.

⁸¹ Colijn, *Koloniale vraagstukken*, 135-136.

Gouvernement geleide ‘aanwerving’ leverde slechts 3.000 arbeiders op.⁸² Zonder koelieordonnantie en de daarbij behorende *poenale sanctie* valt er volgens Colijn in Nederlands-Indië in de ‘ondernemingslandbouw’ niet te werken. ‘Dat de Overheid straft wie inbreuk maakt op een gesloten arbeidscontract is op zichzelf zeker niet alledaagsch, is ook niet in overeenstemming met de gangbare rechtsopvattingen in Europa.... Aan den anderen kant is het echter volstrekt ongemotiveerd de *poenale sanctie* voor te stellen als een middel expresselijk in het leven geroepen om den Europeeschen ondernemer kunstmatig te beschermen door hem de bescherming te verzekeren over een soort halve-slaven-arbeid’.⁸³

Voor Van Heutsz en Colijn ging het in de eerste plaats om de economische ontwikkeling van Nederlands-Indië. Daarbij hadden zij geen behoefte aan mensen als Hoetink, die opkwamen voor het welzijn van de koelies. Ook al was het inmiddels 1928, Colijn was zijn (uiteindelijk op niets uitgelopen) ervaringen rond 1909 als directeur van het Nederlandsch-Indisch Landsyndicaat nog niet vergeten. Het was de bedoeling dat dit Landsyndicaat met steun van het Gouvernement in de buitengewesten terreinen ging ontginnen voor groot-landbouwcultures, zoals rubber of tabak. Colijn had hier door hemzelf geleend geld in gestoken.⁸⁴ Met andere woorden: Colijn bezag Indië vooral met het oog van de investeerder!

Zou minister-president Colijn zich de naam Hoetink herinnerd hebben toen hij in 1939 (en daarvoor reeds in 1934, maar in die tijd had Dien Hoetink nog geen rechtstreekse toegang tot haar minister) als waarnemend-minister van Economische Zaken te maken kreeg met de stukken en met de persoonlijke adviezen van ‘mej. mr. E.W. Hoetink’?

1.3.4 De visie van prof. Henk Hoetink op de problematiek van de ‘inlander’ in Nederlands-Indië en zijn verwijzing naar relevante literatuur

Tijdens zijn verblijf in Nederlands-Indië (1929-1935) zou prof. Henk Hoetink ook met deze koloniale verhoudingen te maken krijgen. Op 4 maart 1930 haalde hij deze problematiek voor het eerst aan in een brief aan zijn moeder en zijn zuster Dien: ‘Het is een dwaas idee van veel mensen dat ze denken dat de vooruitstrevende liberale politiek tegenover de inlander zou betekenen dat alle Hollanders hier maar zoo gauw mogelijk weg moeten! Dat is onzin en dat wil niemand. Ook in de verste toekomst niet. Het gaat er alleen om of de inlander eerlijk en rechtvaardig behandeld moet worden of per

---

⁸² Colijn, *Koloniale vraagstukken*, 139.

⁸³ Colijn, *Koloniale vraagstukken*, 126-127.

⁸⁴ Hendrix, *Henri Deterding*, 179-183.

se achtergesteld bij ons eigen belang en of hij steeds meer (moet) mag meehelpen het land te besturen'.⁸⁵

Hij raadde zijn moeder en Dien – het is dan voorjaar 1930 – aan om *Rubber, roman uit Deli* van M.H. Székely-Lulofs te lezen vanwege de treffende sfeertekening van het leven in Nederlands-Indië aan het eind van de negentiende eeuw en aan het begin van de twintigste eeuw.⁸⁶ Maar ook *Het leven in Nederlandsch-Indië* van B. Veth wordt de familie in Den Haag warm aanbevolen en *De Indische Politiek* van mr. J.J. Schrieke alsmede het boek *Wereldcrisis* dat geschreven is door zijn collega aan de Rechtshogeschool in Batavia prof. J. Van Gelderen. Met het lezen van deze boeken zouden zijn moeder en zuster weer helemaal 'bij' zijn en een standpunt kunnen innemen inzake de Nederlandse politiek in Nederlands-Indië.

De schrijfster Madelon Hermina Lulofs (1899-1958) trad door haar huwelijk met een planter in 1918 de wereld van Deli binnen. Ze was de dochter van een bestuursambtenaar en dat betekende veel overplaatsingen. Zij werd in Soerabaja geboren. Als kind woonde ze in steden, maar ook diep in het binnenland, 'waar ons gezin als enige de blanken vertegenwoordigde'. Dit is niet zonder invloed op haar werk gebleven. Na haar tweede huwelijk met de Hongaar L. Székely, ook een Deli-planter, en vooral nadat ze in Europa terug was, begon ze pas serieus te schrijven. Over Deli in de eerste plaats. Het succes van haar roman *Rubber* kwam onverwachts en was iets ongehoords.⁸⁷ *Rubber* is niet alleen in talrijke talen vertaald, er werd ook een toneelstuk van gemaakt (dat meer dan honderd keer is opgevoerd) en zelfs een film. Met de vrijheid van inscenering en binnen de ruimtebeperking van de roman heeft ze in *Rubber* een veelheid van kenmerkende details trachten samen te dringen die een zo volledig mogelijk beeld van Deli moest oproepen.⁸⁸

Henk Hoetink zou dit boek zelf als volgt aanprijzen: 'Om een indruk te geven van de mensen en de sfeer hier zou ik geen beter boek weten, De uitspattingen zijn wel algemeen voorgekomen, al is het natuurlijk niet overal even erg geweest'.⁸⁹

Dat idee van sparen....dat hebben alle sinkehs!⁹⁰ Iedereen komt met dat voornemen. God ja!...ik ook! En iedereen begint er ook mee. Het eerste jaar gaat dat nog, maar dan hou je het niet meer uit. Je wordt hier zoo loom en energieloos. Je moet toch al zoo hard werken.... En altijd die hitte.... altijd die eentonigheid! .... Je mist tòch al zooveel van wat je vroeger had .... Wat je had, zónder het te rea-

⁸⁵ Briefwisseling Indië-Den Haag, brief van Henk Hoetink van 4-3-1930.

⁸⁶ Briefwisseling Indië-Den Haag, brief van 10-6-1932.

⁸⁷ Nieuwenhuys, *Oost-Indische Spiegel*, 349.

⁸⁸ Nieuwenhuys, *Oost-Indische Spiegel*, 351.

⁸⁹ Briefwisseling Indië-Den Haag, brief van 7-7-1932.

⁹⁰ singkéh, (komt uit het Chinees): nieuwkomer, pas aangekomen persoon. Cress, *Petjoh*, 185.

liseeren: de jaargetijden.... je eigen klimaat.... je familie.... je schoolvrienden.... Hier.... och, nou ja.... vrienden heb je wél.... maar het is toch anders.... Je komt allemaal uit een andere streek, uit een andere stad, uit een andere stand.... dat is niet wat je vroeger had: je vrienden waarmee je was opgegroeid.... je heele jeugd door.... Hier ben je vrienden met elkaar.... omdat je nou eenmaal allemaal hetzelfde bent: planter.... assistent.... net zooals gevangenen of bannelingen.... Je drinkt samen.... je maakt samen lol.... dat is alles.... En onderwijl zit je maar op je verlot te vlassen.⁹¹

Bas Veth (1860-1922) , auteur van *Het leven in Nederlandsch-Indië*, verfoeide Indië. Het koloniale Indië van de Europeaan in de eerste plaats en in zijn haat werd het ‘andere Indië’ eenvoudig meegenomen. Als handelaar die altijd in steden had gewoond als Makassar en Soerabaja, heeft hij er nooit oog voor leren krijgen; hij heeft het eenvoudig niet gezien, hij leefde eraan voorbij, soms lijkt het wel: opzettelijk. Alsof hij de band met Indië zo los mogelijk wilde houden. Hij is een typische laat negentiende-eeuwse idealist, een schoonheidsaanbidder die abusievelijk in de Indische handel is terecht gekomen. En de Indische handel betekende ‘sjacheren met Chinezen over een geheim accoord, een sluipaccoord dat hem bevoordeelt boven andere crediteuren, die stommelingen!’⁹²

En het sociale leven in Indië.... *dat* leven is absoluut leeg; het is een imitatie-leven, een nabootsing. Er bestaat in Indië geen maatschappij en daarom is reëel, sociaal leven een onmogelijkheid. De menschen worden van heinde en ver saamgegooid, om weldra weder uiteen te stuiven. Een indische plaats heeft iets van een hotel. Ze herbergt gasten! Wie zijn koffer pas heeft ontpakt, denkt alreeds aan den dag van weggaan. De meeste menschen in Indië moeten trekken als *commis-voyageurs*.

Tractement, promotie, geldverdienen, zijn de emblemata voor het leven van de menschen in Ned. Indië.

Al dat jagen naar positie en geld, al dat over elkaar rollen van de menschen in Indië om de zilverlingen te grissen, is een tamelijk doellooze jacht geworden voor de meesten. Men wordt in Indië niet meer zoo gemakkelijk rijk, schatrijk, als voor de suikercrisis van 1884. Het europeesche kapitalisme buit de menschen in Indië uit, al verbeelden zich velen, die daar leven, dat de toestand van weleer nog bestaat. Indië is sedert 1884 geworden het land van ‘t absenteïsme. Het kapitalisme geeft er den brui aan in Indië te leven, omdat het leven er zoo ellendig is, evenals de engelsche lords niet verkiezen te leven in Ierland, waar ze hun landerijen hebben of de friesche jonkers in Friesland, waar hun bouw- en weiland ligt.

⁹¹ Székely-Lulofs, *Rubber*, 47.

⁹² Nieuwenhuys, *Oost-Indische Spiegel*, 263-265.

Meer en meer heeft het kapitaal van Europa, dat in Indië een commerciële of landelijke onderneming drijft, vertegenwoordigers, die loondienaren zijn, opzichers over dubbeltjes.⁹³

Mr. J.J. Schrieke was de 'Regeringsgemachtigde voor Algemeene Zaken' en stond als zodanig onder meer de voorzitter van de Volksraad bij.⁹⁴ In 1929 verscheen van zijn hand een boek over *De Indische Politiek* waarin hij de ethische politiek aan kritische beschouwingen onderwierp. Zijn laatste functie in Nederlands-Indië was die van directeur van Justitie. In 1934 werd hij hoogleraar in Leiden in het Indische staats- en administratief recht. Hij zou later met het Derde Rijk – in bijzonder met het nationaal-socialisme – sympathiseren, lid van de NSB worden en zich door Seyss-Inquart laten benoemen tot secretaris-generaal van Justitie.

In den loop van zijn aanwezigheid in Indië heeft het Nederlandsch gezag dit gebied tot een eenheid georganiseerd en het daarbij uiterlijk en innerlijk veranderd. Ondiepe riviermondingen zijn tot moderne havens uitgediept, wegen en ijzeren banen loopen als lidteekens door het landschap, bergen, die het snelverkeer in den weg stonden, werden doorboord. Het oerbosch maakte plaats voor welgeordeenden aanplant van koffie, rubber, thee en kina. Het naar zee stromende water werd in zijn loop gestuit en gedwongen zijn deel te hebben in de productie van nuttige voortbrengselen. De opbrengst van den bodem werd verveelvoudigd. Aan de groote epidemiën, die mensch en dier teisterden, werd een einde gemaakt.

Eenzelfde macht dwong den mensch. Op forsche wijze is ingegrepen zoowel in de persoonlijke gewoonten als in de maatschappelijke verhoudingen. Groote groepen werden als werkvolk ingelijfd bij het groote landbouwbedrijf, eerst onder gouvernementsleiding tijdens het cultuurstelsel, later in particulieren loondienst. Vorsten en vorstengeslachten werden gemediatiseerd⁹⁵ of gingen onder. De hervorming van het middeleeuwsch stelsel van grondbezit in de Vorstenlanden op Java der laatste jaren was een vreedzame omwenteling. Nog in de jongste tijd heeft wapengeweld min of meer naar eigen goeddunken levende volken in de buitengewesten in het groote gareel gedwongen.

Voor den buiten Indië staanden Westerschen beschouwer mogen al deze dingen ware zegeningen schijnen, de gebeneficieerden ondergaan ze slechts zeer ten deele als zoodanig.⁹⁶

De econoom en socioloog prof. J. van Gelderen (1891-1940) was evenals prof. Henk Hoetink verbonden aan de Rechtshoogeschool te Batavia (1928-

⁹³ Veth, *Het leven in Nederlandsch-Indië*, 2\145\147\148.

⁹⁴ Van den Berg, *Zo was Indië. 1850-1950*, 32.

⁹⁵ Mediatiseren: regerende vorsten van hun soevereiniteitsrechten beroven en in een toestand brengen die het midden houdt tussen die van vorst en onderdaan. Van Dale, *Groot woordenboek der Nederlandse taal* uitgave 1976 deel I, 1441.

⁹⁶ Schrieke, *De Indische Politiek*, 49.

1933). Hier was deze autodidact buitengewoon hoogleraar naast zijn functie als hoofdbambtenaar van het Indische departement van Economische Zaken. Van 1937-1940 was hij hoogleraar in Utrecht en vanaf 1937 was hij tevens lid van de Tweede Kamer voor de Sociaal Democratische Arbeiderspartij (SDAP). Reeds in 1913 beschreef hij de lange golf in de conjunctuurbeweging (sinds 1926 de Kondratieffgolf genoemd). Hij schreef in 1931 een boek over de wereldcrisis dat werd uitgegeven door 'De afdeling Batavia der Indische Sociaal Democratische Partij'. In 1932 werd Van Gelderen – vanwege zijn kennis van de Europese en Indische economische structuur en vanwege het feit dat hij een vaardig stilist was – aangetrokken om op het departement van Koloniën een afdeling te gaan leiden die vorm moest geven aan een actieve handelspolitiek. Zelfs Colijn was bij zijn aantreden in 1933 als minister van Koloniën blij met de aanwezigheid van dit SDAP-lid op zijn departement. Hij zag in de vooruitstrevende Van Gelderen de juiste en niet te evenaren man om de economische samenwerking tussen Buitenzorg en 's-Gravenhage te bevorderen.⁹⁷ Volgens De Monchy verklaarde Colijn ooit dat prof. Van Gelderen één der knapste ecomen was die hij ooit ontmoet had.⁹⁸

Bij alle gevaren en rampen, die de natuur in het arbeidsproces voor de mensen kan medebrengen – misgewas, hongersnood, enz. – gevaren, die in de loop van de 19e en 20e eeuw zelfs minder zijn geworden in hun ouden vorm dan zij vroeger waren, heeft zich sedert de 19e eeuw de nieuwe geesel van het maatschappelijk leven gevoegd; de crisis, het verschijnsel, dat plotseling als een natuurverschijnsel optreedt en stagnatie en ontreddering van het economisch leven teweeg brengt, geboren uit economische factoren en niet uit natuurlijke, zooals bijvoorbeeld met misgewas het geval kan zijn. Het is een verschijnsel, dat voor het eerst het kapitalisme over de mensheid heeft gebracht en het is zelfs, zooals vele verdedigers van het kapitalisme hebben gezegd, de prijs, die men voor de stormachtige ontwikkeling van het kapitalisme moet betalen.

Een dergelijke crisis is een 19e eeuwsch verschijnsel, dat sedert 1815 om de zoveel jaren – aanvankelijk gemiddeld 10 à 11 jaar, later verkort tot 9, 8, 7 jaar – met de regelmaat als van natuurverschijnselen, optreedt, maar toch telkens terugkomend.⁹⁹

De conjunctuur is de wisseling van het economisch leven zelf. Het is het optreden van de periodieke tijdperken van bloei, instorting, slapte in bedrijven en weer herleving van bloei, een verschijnsel, dat aan de wisseling van het getij doet denken, dat het geheele economische leven van West-Europa en allengs ook van Midden- en Oost-Europa, Amerika en thans van alle moderne aan het ruilverkeer

⁹⁷ De Graaff, *Kalm temidden van woedende golven. Het ministerie van Koloniën en zijn taakomgeving 1912-1940*, 130-134.

⁹⁸ De Monchy, *twee Ambtsketens*, 252.

⁹⁹ Van Gelderen, *Wereldcrisis*, 3.

deelnemende landen der wereld, met inbegrip van de agrarische gebieden, waartoe bijvoorbeeld ook Indië behoort, heeft bevangen.¹⁰⁰

Eén der gevolgen van den steeds aanhoudenden prijsval na 1921 was – het klinkt zeer paradoxaal – dat men trachtte de productie uit te breiden om op die manier de kosten naar beneden te drukken en ondanks de prijsval toch met winst te werken. Zoo heeft bijvoorbeeld de rubbercultuur, die ook sedert 1921 voortdurend met vallende prijzen heeft geworsteld, als voornaamste middel om haar kosten omlaag te drukken niet veel meer kunnen vinden dan uitbreiding van het areaal, waardoor men verkreeg een grootere hoeveelheid getapt product welke de kosten per kilogram naar omlaag drukte. Het voortdurend vergrooten der productie drukt echter, wanneer een product eenmaal aan de markt komt, vanzelf de prijs van dat product weer verder naar beneden. (De rubbercultuur heeft in de periode van prijsval haar areaal met 40% uitgebreid!).¹⁰¹

Henk Hoetink zou een half jaar later zijn eerdere standpunt over Indië toch wat bijstellen en naar Den Haag schrijven: ‘Bij nader inzien lijkt de Indonesiër me toe verduiveld laksch en lui te zijn, het zal nog wel een tijdje duren voor hij het heft van ons kan overnemen. En als hij het te vroeg doet, zal het hem niet meevallen!’¹⁰²

Aan de andere kant ergerde Henk Hoetink zich ook groen en geel aan het Nederlandse gezag in Indië. Toen er in het late voorjaar van 1931 een kritisch wetenschappelijk artikel van zijn collega De Schepper voor publicatie geweigerd werd, schreef hij het volgende: ‘Zijn artikel is geweigerd door het Indische Tijdschrift van het Recht! Omdat het de Ind. Rechter aanvalt! En dat wil hier een onafhankelijke rechtswetenschap brengen! Het lijkt wel Rusland onder Alexander omstreeks 1870 toen ook elke uiting van critiek als halve poging tot opstand werd beschouwd’.¹⁰³

1.4 De lagere-school-jaren

1.4.1 De binding van de familie Hoetink met de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen

De familie Hoetink vestigde zich in 1905 aan de Stationsweg 97f¹⁰⁴ en verhuisde kort daarop nog naar Stationsweg 109.¹⁰⁵ Van 1916 tot 1918 woonden zij aan Oranjeplein 54.¹⁰⁶ Aan de Stationsweg zou vader Hoetink al die jaren zijn praktijk als geneesheer uitoefenen.

¹⁰⁰ Van Gelderen, *Wereldcrisis*, 4.

¹⁰¹ Van Gelderen, *Wereldcrisis*, 18-19.

¹⁰² Briefwisseling Indië-Den Haag, brief van 1-9-1930.

¹⁰³ Briefwisseling Indië-Den Haag, brief van 2-6-1931.

¹⁰⁴ Adresboek 's-Gravenhage 1905-1906.

¹⁰⁵ Adresboek 's-Gravenhage 1907-1908.

¹⁰⁶ Adresboek 's-Gravenhage 1915-1916.

Henk en Dien Hoetink rond 1912

Als eerste kwam hun zoon Henk aan de beurt om naar school te gaan. Vader en moeder Hoetink maakten een weldoordachte keuze voor de Nutsschool van het Departement 's-Gravenhage van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. De Nutsscholen behoorden tot het 'bijzonder' openbaar onderwijs en kwamen pas met de Lager-onderwijswet van 1920 voor algehele subsidie in aanmerking.¹⁰⁷ Dit vroeg derhalve om een financieel offer van de ouders. Er waren natuurlijk genoeg openbare lagere scholen in Den Haag, maar de Nutsschool lag qua sociaal-culturele achtergrond het dichtst bij de opvoedkundige principes van de familie Hoetink en wat ook belangrijk was de Nutsschool stond uitstekend bekend, zeker vergeleken bij het overige openbare onderwijs.

Henk Hoetink zou later zelf, tijdens zijn professoraat in Amsterdam (hij inaugureerde daar op 28 januari 1935), van 1946- 1959 bestuurslid zijn van het Hoofdbestuur van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen.¹⁰⁸ In deze periode trad hij bovendien tweemaal op als voorzitter van dit nationale bestuur. We nemen aan dat deze belangstelling 'wortelde' in zijn lagere schooltijd en in de belangstelling van zijn ouders voor deze organisatie, haar doelstellingen, haar maatschappelijke betrokkenheid en haar praktische werkzaamheden op sociaal- en cultureel gebied.

Henk bezocht vanaf zijn zesde jaar de Jongensschool van het Nut. In de Matrikelboeken van het Stedelijk Gymnasium van Den Haag (later Gymnasium Haganum genaamd) lezen we namelijk dat Henk Hoetink op 2 september 1912 naar het Gymnasium overging 'komende van de school van de heer Van Nieuwenburg'.¹⁰⁹

In 1902 benoemde het Departement van het Nut deze heer H.P. van Nieuwenburg tot directeur-hoofdonderwijzer van haar Jongensschool in de De Ruyterstraat 36. In augustus 1877 was de school hier in een nieuw ge-

¹⁰⁷ Hillenius, *Twee nuts eeuwen in Den Haag*, 119.

¹⁰⁸ Feenstra, *Nederlands Juristenblad*, 1963, 935 en Pitlo, *Jaarboek van de maatschappij der Nederlandse letterkunde te Leiden 1965-1966*, 89.

¹⁰⁹ Matrikelboeken Stedelijk Gymnasium Den Haag, jaar van aankomst 1912. Het archief van het Stedelijk Gymnasium is ondergebracht bij het Gemeentearchief van Den Haag.

bouw getrokken. De heer Van Nieuwenburg was in de jaren tachtig al op de school werkzaam geweest en had daarna ervaring opgedaan als directeur van de Departementsschool in 's-Hertogenbosch.¹¹⁰ De school vierde op 2 mei 1904 haar honderdjarig bestaan. Er waren genoeg redenen om trots te zijn. Enige duizenden Haagse kinderen (alleen jongens dus!) hadden op deze school leren lezen en schrijven, rekenen en tekenen en sommigen zelfs zeer goed. Zij zijn nog altijd niet vergeten: politici als Groen van Prinsterer en Kappeyne van de Coppello, kunstschilders als Isaac Israëls en Johan Thorn Prikker, romanciers als Louis Couperus en Arthur van Schendel. Tal van prominente Hagenaars stuurden in die honderd jaar hun kinderen naar de Nutsschool zoals de staatslieden J.C. Baud, Tak van Poortvliet en Frans van de Putte en de Lutherse predikant en latere anarchistenleider Domela Nieuwenhuis.¹¹¹

Vader en moeder Hoetink hadden als leden van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen en mede gezien de ervaringen op de Nutsschool met hun zoon Henk, hun dochter Dientje ongetwijfeld ook meteen naar een Nutsschool willen sturen. D. Hillenius moest echter in zijn boek over twee eeuwen Nuts-Departement in Den Haag de volgende twee conclusies trekken met betrekking tot de Nutsschool: De Nutsschool in de De Ruyterstraat was een uitstekende en plezierige school, alleen was zij nog steeds voor meisjes verboden!¹¹² Voor Dien moest er dus naar een andere oplossing gezocht worden. Het is overigens, net als bij haar broer Henk, niet bekend of Dien een bewaarschool bezocht heeft. Ook voor haar geldt dat zij eventueel door haar ouders naar een particulier fröbelklasje gestuurd kan zijn.

1.4.2 Dien Hoetink bezoekt de lagere school van mejuffrouw Boldingh

Dankzij de Matrikelboeken van het Stedelijk Gymnasium kunnen we met zekerheid zeggen welke lagere school Dien vanaf september 1909 bezocht heeft. Per 1 september 1915 kwam zij volgens deze Matrikelboeken naar het Gymnasium van de school van mejuffrouw Boldingh.¹¹³ Wie was mejuffrouw Boldingh en aan welke school was zij verbonden?

Mejuffrouw M.M. Boldingh was directrice van de particuliere meisjes-school in de Hollanderstraat. Zij was niet alleen directrice van de school maar ook eigenaresse.¹¹⁴ Eigenaresse zowel van de school als leerinstelling als van het fraaie onder architectuur (Neo-Renaissance) vervaardigde gebouw dat als bouwjaar 1906 in de voorgevel draagt. In die tijd kwamen particuliere scho-

¹¹⁰ Hillenius, *Twee nuts eeuwen in Den Haag*, 83.

¹¹¹ Hillenius, *Twee nuts eeuwen in Den Haag*, 83.

¹¹² Hillenius, *Twee nuts eeuwen in Den Haag*, 84.

¹¹³ Matrikelboeken Stedelijk Gymnasium Den Haag, jaar van aankomst 1915.

¹¹⁴ Hillenius, *Twee nuts eeuwen in Den Haag*, 117.

De particuliere (lagere) meisjesschool van mevrouw M.M. Boldingh in de Hollanderstraat in 2002.

len vaak voor. We zagen dit eerder ook al bij het fröbelonderwijs. Het was een bloeiende school in een goede buurt en met ongeveer hetzelfde karakter als de jongensschool. Dat betekende onder meer dat er een goede doorstroming van leerlingen naar het middelbaar onderwijs in het bijzonder het Gymnasium plaatsvond.

Van de Stationsstraat, waar de familie Hoetink woonde, was het een hele afstand naar de school in de Hollanderstraat. Kennelijk hadden vader en moeder Hoetink dit er graag voor over. Dien werd door haar moeder met de tram¹¹⁵ naar school gebracht en zij moesten onderweg ook nog overstappen. Dat viel voor haar niet mee. Als kind was Dien een nerveus meisje en zij had problemen met het naar school gaan. In de tram had zij vaak last van wagenziekte en moest dan overgeven.¹¹⁶ Dit alles belette niet dat zij uiteindelijk met een hele rij klasgenootjes zou doorstromen naar het Stedelijk Gymnasium.

Van haar schoolgenootjes noemen wij op dit moment alleen Hetty (Wertheim) Gijse Weenink die vanaf de tweede klas bij Dien op school zat, de andere jongedames komen aan bod bij de overgang naar het Gymnasium. Hetty (Wertheim) Gijse Weenink noemen wij hier omdat zij de school van mejuffrouw Boldingh in de autobiografie van haar man en haarzelf als volgt aan de orde stelt: ‘Waarom mijn ouders mij na één jaar van de Atjeh-school afhaalden, heb ik nooit begrepen. Vermoedelijk was hun verzekerd dat de school van de bekende juffrouw Boldingh in de Hollanderstraat, een betere reputatie had. Mijn klasjuf Zuidema was veel minder aardig dan die in de Atjeh-school en daar ik altijd gevoelig ben geweest voor de sfeer om mij heen, voelde ik mij op die school niet gelukkig en haalde ook veel minder goede cijfers. Gelukkig werd in 1914 in het Belgische Park een nieuwe school geopend, veel dichterbij ons huis en makkelijk met de fiets te berei-

¹¹⁵ Bock, De, *Allemaal voorzien?*, 12.

¹¹⁶ Interview met Hans R. Hoetink op 29-2-2000.

Henk en Dien Hoetink rond 1915.

ken of zelfs lopend over de weg langs de golvende groene duinen waar Scheveningse vissersvrouwen netten zaten te boeten. In deze school voelde ik me gelukkig en meteen werden ook mijn cijfers veel beter'.¹¹⁷

Ondertussen zat het bestuur van het Departement van het Nut overigens niet stil. De strijd om beter onderwijs voor de vrouwelijke jeugd werd in 1905 opnieuw opgepakt in de ledenvergadering van het Departement Den Haag door de heer G. Nijpels. Hij was een gepensioneerde majoor van het Indische leger die zijn jongens naar de Jongensschool van het Nut stuurde (dezelfde school als waar Henk Hoetink op zat).

Hij wilde dat zijn dochter daar ook naar toe zou kunnen en zei hij: 'dat willen heel veel andere ouders ook. Als er niet genoeg ruimte is laten we dan een tweede school stichten met gemengde klassen'.¹¹⁸ Het bestuur antwoordde de heer Nijpels dat een tweede school al menigmaal was overwogen maar dat men er steeds weer vanaf had moeten zien vanwege de zeer hoge kosten die er aan een tweede school verbonden zijn. Het Departement kon dat niet dragen.

Daarna zou het in het Departement van het Nut weer vele jaren stil zijn rond het meisjesonderwijs. Tot 2 mei 1918. De commissie voor de Jongensschool vergaderde in het schoolgebouw in de De Ruyterstraat. Mr. S.J.R. de Monchy, de griffier van de Provincie¹¹⁹, had interessant nieuws. Hij vertelde dat mejuffrouw Boldingh haar school wilde overdoen aan een schoolvereniging. Het was een bloeiende school in een goede buurt en met ongeveer hetzelfde karakter als de jongensschool. De Monchy kon dat weten want zijn eigen dochter ging er ook heen.¹²⁰ Hij vond dat het Nut de kans om de meisjesschool van mejuffrouw Boldingh over te nemen, niet mocht laten liggen. Op 26 juni 1918 nam de ledenvergadering van het Departement het plan over.

¹¹⁷ Wertheim/Gijse Weenink, *Vier wendingen in ons bestaan*, 47-48.

¹¹⁸ Hillenius, *Twee nuts eeuwen in Den Haag*, 116.

¹¹⁹ Mr. S.J.R. de Monchy zou van 1921-1934 burgemeester van Arnhem en vanaf 1934 van Den Haag zijn.

¹²⁰ Hillenius, *Twee nuts eeuwen in Den Haag*, 116.

Het bestuur van het Nut bedong bij mejuffrouw Boldingh een koopprijs van f 75.000,--. Dat was niet veel, want alleen het schoolgebouw was al getaxeerd op f 81.000,--!¹²¹ Het Departement bezat eindelijk een meisjesschool. De eerste maanden zat het de school niet mee. In Europa heerste de Spaanse griep, ook in Den Haag. In oktober moest de meisjesschool een paar dagen dicht en in november zelfs twee en een halve week.

Mejuffrouw Boldingh was directrice gebleven van de school. Ze had er op school goed de wind onder. Als zij een klaslokaal binnen kwam, moesten de kinderen onmiddellijk naast hun banken gaan staan. Toen een schoolcommissielid de wens van een vader overbracht ouderavonden te houden, wees zij die gedachte bot af. Zij verklaarde voor dergelijke avonden geheel onge-schikt te zijn. De commissie besloot vervolgens niet op dat idee in te gaan. In 1921 probeerde mejuffrouw Boldingh om inspectrice bij het gemeentelijk onderwijs te worden, maar dat lukte haar niet. Ze bleef tot 1925, ze was toen 61 jaar, aan het hoofd van de school staan, waarna ze met pensioen ging. Ze had er dertig jaar opzitten. Ze kreeg een hartelijk afscheid en het Departement van het Nut noemde de school voortaan de 'Boldingschool'.¹²²

Dien Hoetink sloot in datzelfde jaar waarin mejuffrouw Boldingh afscheid nam haar academische studie af. Dat haar gymnasiale en academische opleiding, zoals we hierna zullen zien, zo van 'een leien dakje' liepen heeft zeker te maken met de goede basis die op de lagere school van mejuffrouw Boldingh gelegd werd. Die basis betrof overigens niet alleen de intellectuele ontwikkeling als zodanig maar omvatte zeker ook de meer algemene en levensbeschouwelijke ontwikkeling 'tot nut van 't algemeen'.

1.5 Naar het Stedelijk Gymnasium

1.5.1 De keuze voor het gymnasium

Volgens de Matrikelboeken van het Eerste Stedelijk Gymnasium werd Everardina Wilhelmina Hoetink, geboren 11 januari 1904 te 's-Gravenhage, onder nummer 1742¹²³ als leerlinge ingeschreven met als datum van aankomst 1 september 1915 (in klasse 1). Zij was op dat ogenblik nog maar 11 jaar! In diezelfde Matrikelboeken vinden we onder nummer 1507¹²⁴ Hendrik Richard Hoetink die is aangekomen op 2 september 1912. Als Dien in 1915 ook naar het Gymnasium komt gaat broer Henk, die de eerste klas heeft gedoubleerd, naar de 3e klas. Henk is als oudste een soort van wegbereider. We zullen dit ook nog zien bij de studie Rechtsgeleerdheid in Leiden.

¹²¹ Hillenius, *Twee nuts eeuwen in Den Haag*, 117.

¹²² Hillenius, *Twee nuts eeuwen in Den Haag*, 118. De Boldingschool is thans gevestigd aan het Verhulstplein 21. In het gebouw aan de Hollanderstraat 21 is thans de Da Costaschool gevestigd.

¹²³ Matrikelboeken Stedelijk Gymnasium Den Haag, jaar van aankomst 1915.

¹²⁴ Matrikelboeken Stedelijk Gymnasium Den Haag, jaar van aankomst 1912.

Het is natuurlijk een goede vraag of de keus voor het Gymnasium voor Dien Hoetink en haar ouders een weloverwogen stap was. Wel was het zo dat er in die tijd sprake was van enige vorm van beroepskeuzevoorlichting die zich specifiek op meisjes en specifiek op Den Haag richtte. Den Haag was de eerste plaats waar deze voorlichting aan meisjes plaatsvond. Het blijft gissen of deze voorlichting aan de keuze van Dien Hoetink of die van haar ouders wezenlijk heeft bijgedragen.

In 1912 publiceerde het Nationaal Bureau voor Vrouwenarbeid de *Leidraad voor Haagsche meisjes bij de keuze van een beroep*.¹²⁵ Dit bureau was in 1901 geopend en was gevestigd aan de Jacob van der Doesstraat in Den Haag. Hiertoe werd het batig saldo van de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid van 1898 aangewend. Het bureau moest functioneren als permanente bewaker van de arbeidspositie van vrouwen.¹²⁶ Hiermee had Den Haag dus opnieuw een primeur! Enige jaren later werd deze 'leidraad' gevolgd met een uitgave voor Rotterdam en Amsterdam en uiteindelijk één voor geheel Nederland. Van ieder beroep waarin vrouwen werkten, was uitgezocht wat de opleidingseisen, de beloning en de beroepsperspectieven waren. Op basis hiervan werden sommige beroepen aanbevolen en andere uitdrukkelijk afgeraden. Steeds weer stond in de 'leidraden' vermeld dat lidmaatschap van een vakorganisatie noodzakelijk was om verbeteringen te verkrijgen.

De leidraden werden aanvankelijk gratis verspreid onder alle meisjes die de lagere school verlieten. Toen dat, met de uitgave voor heel Nederland, te duur werd, kreeg iedere school één gratis exemplaar. De uitgaven werden verschillende malen herzien en werden van 1912 tot na de Wereldoorlog II gebruikt.¹²⁷

Anna Polak, de directrice van het Nationaal Bureau voor Vrouwenarbeid en lid van de Hoge Raad van Arbeid, of haar adjunct-directrice Marie Heinen hielden bovendien lezingen voor meisjes in de zesde klas van het Gymnasium. Anna Polak had een uitgesproken voorkeur voor een vrouwelijk adviseur voor meisjes. Mannen konden zich, naar haar mening, te weinig een voorstelling maken van vrouwenberoepen en konden 'ook op hygiënisch en moreel gebied weinig waardevolle adviezen geven'.¹²⁸

In Den Haag functioneerde van 1912-1922 het particuliere Bureau voor Vakopleiding (beroepskeuze). Dit bureau ontstond uit initiatieven van de Haagse arbeidsbeurs en de plaatselijke afdeling van de Vereniging tot bevordering der Vakopleiding van handwerklieden en gaf voornamelijk inlichtingen over opleidingen, onderwijs en de mogelijkheden tot plaatsing in een beroep. Daarmee liep Den Haag opnieuw vooraan in de ontwikkeling en het

¹²⁵ Van Eijl, *Het werkzame verschil. Vrouwen in de slag om arbeid*, 145.

¹²⁶ Grever, *Feministische openbaarheid*, 274.

¹²⁷ Van Eijl, *Het werkzame verschil. Vrouwen in de slag om arbeid*, 145-146.

¹²⁸ Van Eijl, *Het werkzame verschil. Vrouwen in de slag om arbeid*, 147.

aanbod van dit soort activiteiten. Vanaf 1921 is de voorlichting in handen gekomen van het Gemeentelijk Bureau voor Beroepskeuze. De verbetering van de faciliteiten voor de beroepskeuzevoorlichting beïnvloedde de vraag naar voorlichting. Tussen 1913 en 1920 bleef het aantal cliënten beperkt tot circa 175 –195 per jaar. Weliswaar kregen kinderen uit gezinnen met lage inkomens gratis voorlichting, bezoekers uit gezinnen met inkomens van f 1200,-- per jaar en meer moesten al naar gelang van de hoogte van het inkomen een vergoeding betalen. Het aantal vrouwen dat de Haagse bureaus voor beroepskeuze bezocht, was beduidend lager dan het aantal mannen. Eerst vanaf 1929 maakten steeds meer abiturienten van de HBS en het gymnasium gebruik van de mogelijkheden voor beroepskeuzevoorlichting.¹²⁹

Dien Hoetink ging in ieder geval in 1915, al of niet goed voorgelicht, naar het Gymnasium in Den Haag. Via Hetty Gijse Weenink die in september 1916 naar het Stedelijk Gymnasium kwam, weten we dat aspirant-leerlingen een toelatingsexamen moesten afleggen: ‘Ik kwam in juli 1916 vlot door het admissieexamen’.¹³⁰ Voor de goede orde moeten we ons hierbij vooral blijven realiseren dat het Gymnasium pas sinds 1897 meisjes als leerling toeliet.¹³¹ De middelbare school en de universiteit lagen pas sinds kort voor meisjes/vrouwen in het verschiep en van kiesrecht was nog geen sprake. Kortom Dien Hoetink behoorde tot de voorhoede onder de vrouwen die naar het Gymnasium ging en uiteindelijk naar de universiteit.

Mandemakers concludeerde in zijn onderzoek naar ontwikkeling, structuur, sociale achtergrond en schoolprestaties in het gymnasiaal en middelbaar onderwijs (hij onderzocht de periode 1800–1968) dat veruit de grootste invloed op de schoolkeuze werd uitgeoefend door de sociale status van het beroep van de vader.¹³² Ook bleek hem dat de kinderen van de ‘Geleerde stand’ en van de hogere inkomens op het gymnasium oververtegenwoordigd waren. ‘Daar deze groepen ongeveer zeventig procent van alle leerlingen uitmaakten en de Geleerde stand als geheel zeker ook niet onbemiddeld was, kan het gymnasium wellicht nog het beste worden getypeerd als een school van vooral de financiële elite’.¹³³ Mandemakers typeert het leven op de gymnasiale en middelbare scholen als één dat nagenoeg volledig werd (en wordt) bepaald door een continue voorbereiding op een schier eindeloze reeks van toetsingsmomenten. Naast de talrijke repetities voor de rapportlijsten waren

¹²⁹ Van der Steen, *De rechte vrouw op de rechte plaats?*, 83, 85, 112 en 116.

¹³⁰ Wertheim/Gijse Weenink, *Vier wendingen in ons bestaan*, 49.

¹³¹ Plaatsingslijst van het archief van het Stedelijk Gymnasium 's-Gravenhage, inleiding. Gemeentearchief 's-Gravenhage beheersnummer 542.

¹³² Mandemakers, *Gymnasiaal en middelbaar onderwijs*, band I, 312.

¹³³ Mandemakers, *Gymnasiaal en middelbaar onderwijs*, band I, 247–248 en 314.

er de toelatingsexamens aan het begin, en de eindexamens aan het eind van de schoolcarrière.¹³⁴

Dien en haar ouders hadden wel een goed voorbeeld in de familie. Dies Hoetink, de dochter van B.J. Hoetink (de oudere broer van Dien's vader die met zijn gezin eveneens in Den Haag woonachtig was en met wie een goede familiale band bestond), had ook het diploma van het Gymnasium in Den Haag behaald. Na eerst enige jaren de gymnasia te Zwolle en Leiden¹³⁵ bezocht te hebben kwam Dies Hoetink (zij was op 21 september 1889 in 's-Gravenhage geboren) op 5 april 1905 van de 4e klas van het Stedelijk Gymnasium te Leiden naar de 4e klas van het Stedelijk Gymnasium in Den Haag. Zij slaagde voor haar examens op 19 juni 1907 en zou vervolgens Rechten gaan studeren.¹³⁶ Uit de matrikelboeken mag worden opgemaakt dat Dies Hoetink niet een echte studiebol was. Onder 'aanmerkingen' lezen we: 'Een matig begaafde leerlinge, die zich trouwens ook niet altijd de nodige inspanning had getroost'. Dat neemt niet weg dat zij de graad van meester in de Rechten verkreeg en dat in het Jaarboek van 's-Gravenhage wordt vermeld dat zij met ingang van 15 mei 1914 werd benoemd tot adjunct-commies ter Gemeentesecretarie tegen een jaarwedde van f 1.525,--.¹³⁷ Per 15 mei 1915 kwam zij in vaste dienst.¹³⁸ In 1918 zou zij eervol ontslagen worden op eigen verzoek. Zij had inmiddels de rang van commies.¹³⁹ Dit ontslag hield verband met haar huwelijk op 19 september 1918 met de jurist, advocaat, zakenman en letterkundige mr. J.F. Brevet.¹⁴⁰ Er bestond immers een ontslaggebod voor huwende ambtenaressen.

Met haar benoeming tot adjunct-commies bij de gemeente Den Haag was mr. Dies Hoetink in 1914 de eerste vrouwelijke ambtenaar ter Gemeentesecretarie. Er waren wel al enige vrouwen als 'schrijver' ter secretarie werkzaam. Maar dit was geen 'ambtelijke rang'.

Dien Hoetink zou net zo zeer als haar nichtje Dies tot de voorhoede van de werkende vrouwen behoren door door te stoten tot een leidinggevende functie op een ministerie, zij het dat zij daar werkzaam was vanuit de Stichting Landbouw-Crisisbureau via een soort 'detacheringsconstructie'.¹⁴¹

Tot ver in de twintigste eeuw zouden veel beroepen voor vrouwen gesloten blijven. Pas sinds de Wet op de Staatsspoorwegen van 1876 konden ook vrouwen bij de spoorwegen in dienst komen, maar dat gebeurde slechts

¹³⁴ Mandemakers, *Gymnasiaal en middelbaar onderwijs*, band I, 93.

¹³⁵ Coebergh van den Braak, *Meer dan zes eeuwen Leids Gymnasium*, Bijlage III Alfabetische lijst van leerlingen 1848-1997, 227. Gemeentearchief Leiden.

¹³⁶ Matrikelboeken Stedelijk Gymnasium Den Haag, jaar van aankomst 1905.

¹³⁷ Jaarboek 's-Gravenhage 1914, 19.

¹³⁸ Jaarboek 's-Gravenhage 1915, 19.

¹³⁹ Jaarboek 's-Gravenhage 1918, 17.

¹⁴⁰ Charité, *Biografisch woordenboek van Nederland*, deel 3, 75-76.

¹⁴¹ Archief van de Stichting Landbouw-Crisisbureau doos 1, dossier 2.

mondjesmaat. De eerste ambtenaressen werden aangesteld bij de Post- en Telegraafdienst. Eerst sinds 1891 waren bijvoorbeeld de wettelijke beperkingen verdwenen voor het werken van vrouwen bij de Post- en Telegraafdienst. Zij kwamen overigens alleen in de lagere rangen. In 1899 kreeg de Arbeidsinspectie de eerste adjunct-inspectrice, zij het met ten opzichte van de adjunct-inspecteur aangepaste taken. De adjunct-inspectrices zouden vooral ingezet worden op plaatsen waar veel vrouwen in de industrie werkten. In het lager onderwijs werkten reeds aan het begin van de twintigste eeuw relatief veel vrouwen. Eén op de drie leerkrachten was een vrouw. Bij een wijziging van de Gemeentewet in 1904 (nog eens bekrachtigd in 1930!) werden vrouwen uitdrukkelijk uitgesloten van het burgemeesterambt en ook van dat van gemeente-secretaris en ontvanger. Het ambt van notaris stond open voor iedere Nederlander die in het volle bezit was van burgerrechten. Deze bepaling leidde aan het einde van de negentiende eeuw tot onduidelijkheid of vrouwen hiermee al dan niet uitgesloten werden van benoeming. Tot 1927 maakte de Wet op het Notarisambt het onmogelijk voor vrouwen op te treden als getuige bij het passeren van een akte. Dat maakte haar werk op een notariskantoor al praktisch onmogelijk. In 1920 nog besliste minister S. de Vries van Financiën dat vrouwen niet langer konden worden aangesteld als adjunct-accountant. Vrouwen waren volgens hem minder geschikt om bij onwillige belastingplichtigen een onderzoek te doen.¹⁴²

Het wonen in Den Haag maakte de toegang tot het voortgezette onderwijs (ook voor meisjes) bereikbaar door de vele faciliteiten die er op dit gebied waren en door het feit dat de samenstelling van de bevolking in de residentie ook bijdroeg aan de ontwikkelingstrend in deze richting. Van Imhoff heeft er op gewezen dat de 'Indischgasten' in Den Haag een voorlopersrol vervulden door hun zeer hoge deelname aan de hogere vormen van middelbaar onderwijs en door het feit dat deze deelname in gelijke mate onder jongens en meisjes voorkwam. Tussen 1919-1925 was 16% van de leerlingen van het Gymnasium dat Dien Hoetink bezocht in de 'Koloniën' geboren, tussen 1936 en 1941 bedroeg dit percentage zelfs 24%.¹⁴³

De emancipatie van vrouwen stond echter nog in de 'kinderschoenen'. In het jaar 1897 kwam de tendensroman *Hilda van Suylenburg* van de in Den Haag wonende schrijfster Cécile Goekoop-de Jong van Beek en Donk uit. Na de verschijning in het najaar en twee herdrukken binnen één jaar was dit boek een werkelijk uitgeverssucces. Het boek bleef tot 1926 in herdruk en werd in verschillende landen vertaald.¹⁴⁴ De roman beschrijft een aantal jaren uit het

¹⁴² Van Eyl, *Het werkzame verschil. Vrouwen in de slag om arbeid*, 174, 179, 182, 183, 185-186.

¹⁴³ Van Imhoff, 'De katjangs in Den Haag', is in publicatie.

¹⁴⁴ In 1984 kwam er opnieuw een herdruk omschreven als 'de meest feministische bestseller die Nederland ooit gekend heeft'.

leven van freule Hilda van Suylenburg die besluit haar leven te veranderen en zij gaat als één van de eerste vrouwen in Nederland Rechten studeren. Het boek eindigt met een blik op een gelukkig huwelijk, met een kind en een baan als advocate. In haar werk komt Hilda op tegen het onrecht dat vrouwen wordt aangedaan. Het boek behandelt in het voorbijgaan ongeveer alle aspecten van het vrouwenvraagstuk die aan het eind van de negentiende eeuw en het begin van de twintigste eeuw onderwerp van gesprek kunnen zijn geweest. Discussies over kiesrecht, vrouwenarbeid, huwelijksrecht, echtscheiding, de ‘dubbele moraal’, kinderopvoeding en mishandeling passeren de revue.¹⁴⁵

De vrouwenemancipatie is nog veel te jong om ons een ernstig overzicht te laten hebben van wat de vrouw presteren kan. Als Shakespeare de heelen dag aan de waschtobbe had moeten staan zou hij ook niet Hamlet geschreven hebben, en wie weet hoeveel vrouwen gedwongen zijn geweest om stil te zitten spinnen en verstellen, die voor iets groots geboren waren.¹⁴⁶

Cécile Goekoop was gehuwd met mr. A.E.H. Goekoop die zoals we hierna zullen zien de grond schonk waar het Stedelijk Gymnasium van Den Haag op gebouwd zou worden. Mr. Goekoop stelde in 1897 ook (tijdelijk) grond ter beschikking voor de groot en groots opgezette ‘Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid’ die in 1898 in Den Haag zou worden gehouden.¹⁴⁷ (Er werd voor dit evenement een, zeker voor die tijd, immens tentoonstellingsgebouw met vele zalen, restaurants en een heuse kampong ‘Insulinde’ gebouwd). Eveneens speelde hij een bemiddelende rol om een subsidie voor deze grote manifestatie van de Haagse gemeenteraad los te krijgen en stelde hij zich financieel garant.¹⁴⁸ Cécile zelf was de presidente van de organisatie van de tentoonstelling die in de zomermaanden van 1898 werd georganiseerd naar aanleiding van de inhuldiging van koningin Wilhelmina. Gedurende drie maanden trok deze expositie aan de rand van Den Haag ruim 94.000 bezoekers.¹⁴⁹ Een politieke tentoonstelling was op dat moment een nog onbeproefd genre. Er werd aandacht gevraagd voor de beperkte beroepsmogelijkheden van vrouwen uit de middenklassen en voor de erbarmelijke omstandigheden waaronder arbeidsters hun geld moesten verdienen.

De opvatting, dat alleen de ongehuwde vrouw voor haar levensonderhoud arbeid zoeken moet, is naar mijne meening onjuist en moet ernstig bestreden worden.

¹⁴⁵ Grever, *Feministische openbaarheid*, 204 en volgende. Van Eijl, *Het werkzame verschil. Vrouwen in de slag om arbeid*, 84-89.

¹⁴⁶ Goekoop-de Jong van Beek en Donk, *Hilda van Suylenburg*, 246.

¹⁴⁷ Grever, *Feministische openbaarheid*, 50.

¹⁴⁸ Grever, *Feministische openbaarheid*, 54.

¹⁴⁹ Grever, *Feministische openbaarheid*, 274.

Een meisje behoort een werkkring en zijne voordelen te zoeken op gelijke wijze als de mannen, dat is als levenstaak, om een nuttig lid te zijn der maatschappij; en het huwelijk moet hieraan *casu quo* in hoofdzaak niets veranderen.¹⁵⁰

1.5.2 Het Stedelijk Gymnasium in Den Haag, een school met karakter

Dien Hoetink had nog een lange leer- en studieweg te gaan voor zij de arbeidsmarkt, 'als nuttig lid der maatschappij', zou betreden. Te beginnen met een periode van 6 jaar op het Gymnasium. Het Stedelijk Gymnasium in Den Haag is een instelling met een indrukwekkende geschiedenis: *Patriae Columenque Decusque*. (Steunpilaar en sieraad van het vaderland). 'Deze woorden, die boven de ingang van het Gymnasium staan en die Gymnasiasten aansporen een steun en sieraad van het Vaderland te worden, zijn lange tijd zonder betekenis gebleven voor hen, die er dagelijks onderdoorliepen'.¹⁵¹ Dit schreef (Willem) Maurits de Brauw in de *Annales 1925-1933* van de Bond van Haagse Gymnasiasten. We volgen deze Maurits de Brauw nu verder in zijn beschrijving van de wijze waarop volgens hem de Gymnasiasten via de school een groot stuk maatschappelijke (mede-) verantwoordelijkheid opstaken. Het is een wat hoogdravende taal en hij verheft de gymnasiasten boven de leden van de 'jeugdbeweging'. Aan die verheffing koppelt hij een grote maatschappelijke verantwoordelijkheid. Zijn woorden zullen zeker niet voor alle gymnasiasten zijn opgegaan, maar de leerlingen van het Haags Stedelijk Gymnasium konden er wel allemaal via hun schoolkrant kennis van nemen.

Voor de zaken, die het Vaderland raakten, hadden de jongeren weinig belangstelling, de Gymnasiasten niet uitgezonderd, hoewel zij in de eerste plaats hiervoor interesse moesten bezitten. Zij toch ontvangen onderwijs, dat hen voorbereidt voor het Hooger Onderwijs, om straks de verantwoordelijke posten in de maatschappij in te nemen. De oorlog van 1914 schudde de jeugd wakker. Die jeugd zag in 1918 een nieuwe wereld en ze begon zich met geestdrift te roeren, om te voorkomen, dat deze nieuwe wereld in een oude sleur zou afgebouwd worden.¹⁵²

De 'jeugdbeweging' streed voor vernieuwing, doch hun enthousiasme dreef de strijdende jongeren tot een idealisme, waaraan een reële basis ontbrak. Van de ouderen wensten ze tenslotte niets meer over te nemen; ze wilden onafhankelijk en zelfstandig werken. Een begrip als Vaderland moest, tegen de natuur in, verdwijnen.

---

¹⁵⁰ Van Houten, *Bijdragen tot de strijd*, 139.

¹⁵¹ Beijer e.a., *Helden/slachtoffers. Heldhaftige slachtoffers*, 113.

¹⁵² Beijer e.a., *Helden/slachtoffers. Heldhaftige slachtoffers*, 113.

Het is merkwaardig, maar ook begrijpelijk, dat de Gymnasiasten, een enkele uitgezonderd, niet zover met de jeugdbeweging konden meegaan. Door hun klassieke opvoeding wisten zij het verleden naar waarde te schatten en er het goede uit te behouden. Het reële pad, dat zij volgden, leidde hen tot het inzicht, dat de naties niet weg te cijferen zijn. En langzamerhand kwam het tegenwicht tegen de heersende ideeën in de jeugdbeweging.

De nationale idee vond bij hen steun. Voortbouwende op het goede uit het verleden, werkten zij voor samenwerking van volkeren, een gezaghebbende Volkenbond, of een Pan-Europa, daarbij inziende, dat voor deze toekomst krachtige en gezonde naties een eerste vereiste zijn. Op de voorgrond staat daarom voor hen het nationaal ideaal: zij dienen in het belang van alle naties, allereerst hun eigen vaderland, en willen daarvoor zijn *columenque decusque*. Voorwaar geen geringe opdracht voor jonge mensen die nog aan het begin stonden van hun maatschappelijke bijdrage aan de samenleving, vol van bevolgenheid die bij deze leeftijd hoorde en die ook hoop gaf voor de toekomst.

Het Gymnasium der Gemeente 's-Gravenhage werd op 8 oktober 1838 in de Raamstraat nr. 2 geopend met 72 leerlingen en 11 docenten.¹⁵³ Deze nieuwe school, het eerste Gymnasium in Nederland, was een samenvoeging van de Latijnse school waarvan de oorsprong teruggaat tot in de 14e eeuw, met de Stedelijke Middelbare School. Tot 1873 blijft het Stedelijk Gymnasium officieel bestaan uit twee afdelingen, de ene afdeling genaamd Hogere Burgerschool en de andere Gymnasium. Vanaf 1873 gaan HBS en Gymnasium ieder hun eigen weg. De wet op het Hoger Onderwijs van 1876 geeft aan het Gymnasium eindelijk een wettelijke basis. In 1878 wordt de zesjarige cursus ingevoerd.¹⁵⁴

In 1866 was de School van de Raamstraat verhuisd naar Het Westeinde. In 1907 werd het reeds lang onbruikbaar geworden gebouw aan het Westeinde weer verlaten. Dankzij een genereuze gift van de eigenaar van Zorgvliet, mr. A.E.H. Goekoop, kreeg de school een terrein aan de Laan van Meerdervoort. In die jaren woonde de familie Goekoop aan de Laan van Meerdervoort 55 en het terrein voor het Gymnasium was een stuk van de tuin dat ten zuid-westen van het huis lag¹⁵⁵ (Het Gymnasium kreeg het adres Laan van Meerdervoort 57). Hierop liet de Gemeente naar een ontwerp van de rijksbouwmeester J. van Lokhorst (na diens dood voltooid door zijn opvolger J.A. Vrijman) een royaal gebouw in Hollandse neo-renaïssancestijl neerzetten.

---

¹⁵³ Plaatsingslijst van het archief van het Stedelijk Gymnasium 's-Gravenhage, inleiding. Gemeentearchief 's-Gravenhage beheersnummer 542.

¹⁵⁴ Plaatsingslijst van het archief van het Stedelijk Gymnasium.

¹⁵⁵ Knaud, *Haagse handel en wandel*, 9.

Het torentje van Gymnasium Haganum aan de Laan van Meerdervoort in 2002

1.5.3 De blijvende band van Dien Hoetink met het Stedelijk Gymnasium in Den Haag

Vanaf 1 september 1915 ging Dien Hoetink dus op de door de weekse dagen vanaf Stationsweg 109 met de tram van lijn 3¹⁵⁶ of misschien ook wel eens op de fiets naar het Stedelijk Gymnasium aan de Laan van Meerdervoort. Vanaf 10 juni 1918, het moment waarop de familie in Rijswijk ging wonen, moest zij deze grotere afstand overbruggen eveneens met de tram of mogelijkterwijs het eerste stukje met de trein.

Zij kwam met 10 klasgenootjes van de lagere school van mejuffrouw Boldingh.

Met name Tine Louise van Gulik, geboren op 2 oktober 1902 te Leiden, was een vriendinnetje van haar. Tine van Gulik zou net als Dien Hoetink in 1921 in Leiden rechten gaan studeren.

Dien was een ijverige leerlinge die volgens de Matrikelboeken aan het eind van ieder schooljaar keurig werd bevorderd. Ook in haar gymnasiumtijd had zij regelmatig te kampen met een matige gezondheid. In de 5e klas is ze zelfs lange tijd achtereen ziek geweest. Onder 'aanmerkingen' lezen we in het Matrikelboek: 'Is van de Paasvak. af in de 5e kl. ziek geweest. Toch toegelaten om haar een ex. te besparen'.¹⁵⁷ Hieruit mogen we in ieder geval opmaken dat zij beslist geen matige leerlinge was, want in dat geval had de schoolleiding haar niet op deze wijze naar de 6e klas, de eindexamenklas, bevorderd.

Haar broer Henk deed in 1919 met succes eindexamen alfa om onmiddellijk daarna in Leiden te gaan studeren. Aanvankelijk ging zijn liefde uit naar de vergelijkende literatuurgeschiedenis, maar spoedig ging hij over tot de rechtenstudie.¹⁵⁸ Het Matrikelboek van het Gymnasium vermeldt onder aanmerkingen het volgende over Henk: 'Een leerling met goede vermogens, met veel algemene belangstelling. Daardoor echter vaak verward'.¹⁵⁹ Dat hij een

¹⁵⁶ Schmal, *Den Haag of 's-Gravenhage*, 125. Hier staat op de afbeelding tramlijn 3 voor het Stedelijk Gymnasium aan de Laan van Meerdervoort.

¹⁵⁷ Matrikelboeken Stedelijk Gymnasium Den Haag, jaar van aankomst 1915.

¹⁵⁸ Jaarboek 1965-1966 van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden, 84.

¹⁵⁹ Matrikelboeken Stedelijk Gymnasium Den Haag, jaar van aankomst 1912.

goede leerling was bleek opnieuw aan de universiteit in Leiden alwaar hij *cum laude* zijn kandidaats Rechten haalde en vervolgens *cum laude* zijn doctoraal. Ook zijn promotie vond plaats met het *judicium cum laude*.

Het eindexamen van Dien werd met goed gevolg afgelegd in 1921 en datzelfde jaar ging zij in Leiden Rechten studeren. Noch de matrikelboeken van het Stedelijk Gymnasium in Den Haag, noch de studentenregistratie van de Rijksuniversiteit Leiden geven aan of Dien eindexamen Gymnasium A of B deed. Het meest voor de hand liggend is dat zij, met een academische studie Rechten in het vooruitzicht, het eindexamen Gymnasium alfa heeft afgelegd.

1.6 Wereldoorlog I

De jaren van Dien Hoetink op de middelbare school vielen voor een deel samen met Wereldoorlog I. Nederland zag onder minister-president P.W.A. Cort van der Linden kans om neutraal te blijven. Die neutraliteit bracht kopzorgen genoeg met zich mee, want Nederland raakte geïsoleerd ten opzichte van haar handelspartners. Dit had in de latere oorlogsjaren met name ernstige consequenties voor de Nederlandse landbouw. De ervaringen op dit gebied tijdens Wereldoorlog I zouden de Nederlandse regering, op het ogenblik dat Wereldoorlog II dreigde, gebruiken om te voorkomen dat men in dezelfde fouten (met name op het gebied van de voorziening in eerste levensbehoeften en de distributie daarvan) zou vervallen.¹⁶⁰

In verband met de latere werkzaamheden van Dien Hoetink in het kader van de landbouwcrisiswetgeving (in de jaren dertig) en de voedselvoorziening in oorlogstijd (tijdens Wereldoorlog II), waarbij veelvuldig zou worden teruggegrepen op de ervaringen in en rond Wereldoorlog I, is het gewenst stil te staan bij een aantal algemene ontwikkelingen op politiek en economisch gebied. Enerzijds krijgen we daarmee een globaal inzicht in de problematiek van die dagen, anderzijds kunnen we ons daarmee enigszins een beeld vormen van wat deze problematiek voor indruk maakte op Dien als scholiere op het gymnasium en hoe zij daar later in haar leven op terug zal hebben gekeken.

Het kabinet Cort van der Linden werd op 29 augustus 1913 beëdigd om vijf volle jaren te blijven zitten. Grote namen waren eraan verbonden. Van Cort van der Linden zelf, die Binnenlandse Zaken onder zijn verantwoordelijkheid nam, van M.W.F. Treub voor Landbouw, Handel en Nijverheid, van J. Loudon, een beroepsdiplomaat op Buitenlandse Zaken en C. Lely voor Waterstaat. Al hadden de meeste ministers van hun liberale gezindheid nooit een geheim gemaakt en was het duidelijk dat het nieuwe kabinet de meeste sympathie vond bij de liberalen (en sociaal-democraten) en niet bij de chris-

---

¹⁶⁰ zie hoofdstuk 3.2.2 Oorzaken van en oplossingen voor de crisis in de landbouw.

telijke partijen, het wilde zich ook doen kennen als een kabinet van pacificatie en verzoening. Het kondigde dadelijk een grondwetsherziening aan die het algemeen kiesrecht moest verwezenlijken. Om zich van de voor zo'n herziening onmisbare steun van de christelijke partijen te verzekeren werd een staatscommissie ingesteld om studie te maken van de volledige financiële gelijkstelling van het bijzonder met het openbaar onderwijs.¹⁶¹

'Eindelijk was er een kabinet aan het bewind gekomen dat de nationale eenheid en verzoening nastreefde. Toen elf maanden later Wereldoorlog I uitbrak en de nood aan de man kwam, toonde het kabinet-Cort van der Linden zich uitstekend voor zijn moeilijke taak berekend'.¹⁶² Dit zal later in schril contrast staan met de situatie van het kabinet De Geer bij het uitbreken van Wereldoorlog II.¹⁶³

Het uitbreken van Wereldoorlog I op 3 augustus 1914 veroorzaakte voor Nederland een ernstige verstoring en gedeeltelijk (vooral op monetair gebied) zelfs een ontwrichting van het economische leven. Nadat de aanvankelijke moeilijkheden enigszins waren overwonnen, volgde een periode van malaise, die tot in 1915 aanhield. De ontwikkeling kenmerkte zich door een grote mate van terughoudendheid, geïnspireerd door de toen nog algemene verwachting dat de oorlog niet lang zou duren. In de loop van 1915 en in toenemende mate in 1916 manifesteerde zich hierin een ommekeer. De hoop op een snel einde van de oorlog verdween en daarmee verdween tevens de afwachtende houding, waarin het bedrijfsleven had volhard. Tegelijkertijd begonnen zich in het buitenland schaarsteverschijnselen voor te doen, die aanleiding gaven tot een toenemende kooplust op de Nederlandse markt. Door het wegvallen van een belangrijk deel van de buitenlandse concurrentie genoot de binnenlandse markt een natuurlijke bescherming. Alle genoemde factoren werkten in dezelfde richting. De voorraden van handel en industrie, die voorlopig nog van voldoende omvang waren, konden zowel binnen- als buitenslands in een stijgende markt worden afgezet. Het jaar 1916 kon dienvolge van economisch standpunt bezien in doorsnee als zeer gunstig worden beschouwd.¹⁶⁴

Deze hausse was evenwel van korte duur. Naarmate de economische oorlogsvoering scherpere vormen aannam, namen ook voor ons land de moeilijkheden toe. De afkondiging van de onbeperkte duikbotenoorlog en het einde van de Amerikaanse neutraliteit maakten voortzetting van het overzeese goederenvervoer praktisch onmogelijk. De import werd afgesnoerd. Allerwegen traden schaarsteverschijnselen op, die snel in betekenis toenamen.

¹⁶¹ Fasseur, *Wilhelmina. De jonge koningin*, 387.

¹⁶² Fasseur, *Wilhelmina De jonge koningin*, 387-388.

¹⁶³ zie hoofdstuk 4.2.2. Er komt waarschijnlijk toch geen oorlog.

¹⁶⁴ Keesing, *De conjuncturele ontwikkeling van Nederland 1918-1939*, 8.

De binnenlandse situatie werd door verscheidene omstandigheden ongunstig beïnvloed. De toenemende spanning tussen lonen en kosten van levensonderhoud gaf aanleiding tot steeds krachtiger wordende eisen tot loonsverhoging, die samenvielen met een onder de gegeven omstandigheden onvermijdelijke daling van de arbeidsproductiviteit. De ontwikkeling van prijzen en inkomens sloeg een onmiskenbaar inflatoire richting in. Behalve met de algemene grondstoffenschaarste kreeg het bedrijfsleven te kampen met een nijpende kolennood en met toenemende transportmoeilijkheden. De economische stagnatie nam in de loop van 1918 steeds ernstiger vormen aan; in het najaar kon de toestand kritiek worden genoemd.

Het crisisapparaat, dat geleidelijk in het leven werd geroepen, was niet bij machte de optredende moeilijkheden doeltreffend te bestrijden. Overigens beperkte het overheidsingrijpen zich aanvankelijk tot enigszins incidentele en niet zeer ingrijpende maatregelen op het gebied der voedselvoorziening. Nadat in het voorjaar van 1917 het economisch tij was gekeerd, maakte het overheidsingrijpen snelle vorderingen. In februari van dat jaar werd een aantal belangrijke voedingsmiddelen (zoals bijvoorbeeld brood, aardappelen, rijst, gort, havermout, peulvruchten en vet) in distributie gebracht. Dit assortiment werd in de daarop volgende maanden geleidelijk uitgebreid. Ten behoeve van de toewijzing van grond- en hulpstoffen aan landbouw en industrie en ter verdeling van de productieresultaten werd een groot aantal crisisbureaus in het leven geroepen.¹⁶⁵

Van een eigenlijke oorlogseconomie was evenwel geen sprake, veeleer van compilatie van crisismaatregelen ad hoc. Hoewel de overheid volgens de toenmalige opvattingen ongetwijfeld diep in het economische leven ingreep, moet haar interventie, vergeleken met die in de jaren dertig, mild worden genoemd.

Naar de mening van Keesing lijdt het geen twijfel dat een vijfde oorlogswinter voor ons land hoogst ernstige consequenties zou hebben meegebracht. 'Achteraf is het vrij zeker dat Nederland op het kritieke ogenblik niet ver van een ineenstorting verwijderd was'.¹⁶⁶ Volgens Brinton leden de Duitsers tegen het eind van 1918 (door de gealliëerde blokkade) aan ernstige ondervoeding en vooral dit zou hen bereid hebben gemaakt zich over te geven en niet tot het bittere einde door te vechten.¹⁶⁷ En dan te bedenken dat zich op Duitse bodem geen enkel krijgsfeit van enige betekenis afspeelde. De oorlog eindigde en dat zou voor de loop van de geschiedenis van grote betekenis zijn, met een Duits leger dat nog altijd intact was en met een vaderland waarop nog geen vijand een voet gezet had!¹⁶⁸

¹⁶⁵ Keesing, *De conjuncturele ontwikkeling van Nederland 1918-1939*, 9.

¹⁶⁶ Keesing, *De conjuncturele ontwikkeling van Nederland 1918-1939*, 10.

¹⁶⁷ Brinton, *Wereldgeschiedenis*, 177.

¹⁶⁸ Brinton, *Wereldgeschiedenis*, 170.

Post wijst op het steeds sterker ingrijpen door de overheid in het agrarisch productieproces om de voedselvoorziening veilig te stellen. Hij ziet dit ook nog voor de eerste jaren na de oorlog toen de prijzen van agrarische producten door de schaarste aan voedingsmiddelen nog op een hoog niveau lagen. Naarmate de situatie zich normaliseerde verminderde het overheidsingrijpen weer. Dit zou heel anders komen te liggen in de periode van de grote economische crisis van de jaren dertig. Als gevolg van deze crisis daalden de prijzen van alle producten en dus ook die van landbouwproducten dramatisch. In antwoord daarop grepen de overheden van de West-Europese landen naar het middel van importbelemmeringen om hun eigen producten te beschermen. De protectie van de landbouw steeg daardoor tot een historisch hoogtepunt.¹⁶⁹ Of dieptepunt? Met invoerrechten, importheffingen, exportsubsidies en importquota – en voorzover niet toereikend met productiequota – probeerde de overheid het tij te keren. De ervaringen die met dit beleidsinstrumentarium werden opgedaan waren volgens Post ook van belang voor de voedselvoorziening gedurende Wereldoorlog II. Ook in de jaren daarna zou dit beleidsinstrumentarium in aangepaste vorm nog lang de ontwikkeling in de landbouw beïnvloeden. Dit gold met name voor grondgebonden producten als granen, suikerbieten en zuivel. Ook in de andere landen van West-Europa werd na Wereldoorlog II gekozen voor een voortzetting van de landbouwprotectie.

Nederland bleef dan weliswaar gespaard voor de directe oorlogsverschrikkingen, maar de oorlog van 1914–1918 bracht toch grote veranderingen teweeg, die direct gevolgen hadden voor het kalme Haagse leventje. Belangrijk gevolg was bij voorbeeld dat vrouwen de gemobiliseerde mannen – voor heel Nederland ongeveer 200.000 man – vervingen op hun werk.¹⁷⁰

De distributie stelde de huisvrouw zwaar op de proef aldus de journaliste Emmy J. Belinfante. Voor het eerst waren zij gedwongen de markt te bezoeken, waar tot dan toe alleen het huishoudelijk personeel zich waagde. De handel met het buitenland lag grotendeels stil, er moest bezuinigd worden. Er scholen zeker voordelen aan de rantsoenering, schreef zij half schertsend. Het was heerlijk rustig op straat door het gebrek aan benzine, aan de haast van alle dag werd een halt toegeroepen.¹⁷¹

Het was nu duidelijk een dwaling gebleken dat deze oorlog met een paar maanden beslist zou zijn. Engeland maakte zich gereed voor een uithongeringsoorlog en de blokkade was daarvan een middel. Dan zal je eens wat gaan merken- de

---

¹⁶⁹ Post, 'Strategische keuzes', 62–63.

¹⁷⁰ Divendal, *Emmy J. Belinfante*, 96–97.

¹⁷¹ Divendal, *Emmy J. Belinfante*, 98.

prijzen van alle landbouwproducten zullen schrikbarend oplopen, de levensmiddelen schaars worden.¹⁷²

Tijdens hun verblijf in Nederlands-Indië (1929-1935) zouden Henk en echtgenote Jopie Hoetink (broer en schoonzus van Dien) in hun brieven het meerdere malen hebben over de nieuwe oorlogsdreiging met name in Europa. In die jaren voelde men zich in Nederlands-Indië relatief veiliger dan in Europa. Men zag daar vooral op tegen het mogelijke wegvallen van de communicatie-mogelijkheden met de familie in Nederland bij het uitbreken van een nieuwe oorlog in Europa.

Henk raadde zijn moeder en Dien onder meer aan om vooral eens het verslag uit Wereldoorlog I van Erich Maria Remarque over de strijd in de Duitse loopgraven aan het front in Frankrijk te lezen om een goed inzicht te krijgen in de absurditeit van het gebeurde.¹⁷³ Remarque schreef zijn beroemde boek *Im Westen nichts Neues* in 1928 en het kwam voor het eerst uit in 1929.

Wanneer de nationaal-socialisten op 10 mei 1933 op het plein voor de universiteit van Berlijn deze miljoenen-*bestseller* *Im Westen nichts Neues* uit 1929 (die ook verfilmd zou worden) als één van de meest gehate boeken in hun vuur gooien, verbranden zij zijn tweede roman uit 1931 *Der Weg zurück* gelijk mee, vanwege Remarque's literaire verraad aan de Duitse soldaten die in de *Weltkrieg* vochten en als opvoedkundig teken aan het Volk *im Geist der Wehrhaftigkeit*.¹⁷⁴

Remarque laat de ik-figuur uit *Im Westen nichts Neues*, tot zichzelf sprekend tegen een door een granaat omgekomen vijand, het volgende zeggen: 'Vergeef me kameraad; we begrijpen zulke dingen altijd pas, wanneer het te laat is. Waarom zegt men het ons eigenlijk niet voortdurend, dat jullie net zulke arme slokkers bent als wij; dat jullie moeders evenveel zorg hebben over jullie als de onze en dat we allemaal dezelfde angst voor de dood hebben en op dezelfde manier sterven en op dezelfde manier lijden. Vergeef me kameraad! Als we onze wapens en uniformen weggooiden, dan zou jij net zo goed mijn broer kunnen zijn'.¹⁷⁵

Wereldoorlog I of de 'Grote Oorlog' zou circa 10 miljoen doden en 20 miljoen gewonden kosten.

¹⁷² Boudier-Bakker, *De klopp op de deur*, 560.

¹⁷³ Briefwisseling Indië-Den Haag, brief van 25-7-1933.

¹⁷⁴ Kriegisch, *Der Weg zurück nach Lohne*, 5.

¹⁷⁵ Remarque, *Van het westelijk front geen nieuws*, 169.

1.7 Naar de Rijksuniversiteit in Leiden

1.7.1 De reputatie van de Leidse universiteit

In september 1921 ging Dien Hoetink studeren aan de Rijksuniversiteit in Leiden, bij de faculteit der Rechtsgeleerdheid. Leiden heeft de oudste universiteit van Nederland met een, zeker ook in die jaren, belangrijke internationale reputatie en een toonaangevende juridische faculteit. Universiteiten zijn vanouds niet alleen centra van cultuur en wetenschap, maar in veel gevallen ook de belichaming van politieke onafhankelijkheid. (Een belangrijk begrip in het leven van Dien Hoetink). De Leidse universiteit vormt daarop geen uitzondering: *Praesidium Libertatis*.¹⁷⁶

Aan het begin van de twintigste eeuw verwierf een aantal van de aan de Leidse universiteit verbonden geleerden de Nobelprijs. In 1902 ontving de natuurkundige H.A. Lorentz (1853-1928) samen met zijn leerling P. Zeeman (1865-1943) de Nobelprijs voor natuurkunde vanwege hun werkzaamheden aan de elektronentheorie en in 1913 viel deze eer te beurt aan H. Kamerlingh Onnes (1853-1926) vanwege zijn succesvolle poging om helium vloeibaar te maken.

In de jaren dat Dien Hoetink in Leiden studeerde kreeg W. Einthoven (1860-1927) de Nobelprijs voor geneeskunde en fysiologie. Hij maakte het door de constructie van de snaargalvanometer mogelijk de kleine elektrische stromen die door het hart worden opgewekt te meten (elektrocardiogram). In die tijd trokken ook vele buitenlandse geleerden naar Leiden zoals de natuurkundigen Albert Einstein (1879-1955) en Paul Ehrenfest (1880-1933). Het was ook de tijd van de taalkundige en islamkenner C. Snouck-Hurgronje (1857-1936), van cultuurhistoricus J. Huizinga (1872-1945) en van de juristen C. van Vollenhoven (1874-1933), kenner van het inheems-Indische adatrecht en E.M. Meijers (1880-1954), kenner van het burgerlijk en internationaal-privaatrecht.

Bij de academische vorming behoorde het zorgdragen voor internationale wetenschappelijke en culturele contacten voor de studenten. Was deze in de negentiende en aan het begin van de twintigste eeuw vooral gericht geweest op Duitsland, in deze jaren ging het venster open in de richting van Amerika. Zo vond er in juli 1924 een 'Amerikaansche Week' plaats, ingeleid door de rector-magnificus en 'gesponsord' door de Holland-America Foundation. Een aantal Amerikaanse studenten kreeg in Leiden een cursus-week aangeboden. Daarin werd, naast de overtocht van de pelgrimvaders van Holland naar

---

¹⁷⁶ *Praesidium libertatis*: steunpunt, bolwerk der vrijheid. Zinspreuk van de Leidse universiteit in randschrift van haar zegel. Zie: Van Heck, 'Libertatis praesidium', 197 e.v. en De Jonge, 'Ouderdom en herkomst van het devies der Leidse universiteit', 143 e.v.

Amerika op de *Mayflower*,¹⁷⁷ onder meer aandacht gevraagd voor Nederland als ‘koloniserende’ mogendheid.¹⁷⁸ De rector magnificus, prof. mr. H. Krabbe, zei daarover op 7 juli 1924:¹⁷⁹

Wij mogen niet zeggen, dat onze heerschappij in de Oost het uitvloeisel is van het streven, om de bevolking onze westersche cultuur te brengen; wij weten terdege, dat het commercieele belangen zijn geweest, welke ons tot kolonisatie bewogen. Maar deze heerschappij heeft eensdeels een saamhorigheid der Indonesische bevolking ten gevolge gehad en dus het begin van een eigen nationaliteit in de hand gewerkt, anderdeels heeft zij in de tweede helft der 19de eeuw een ethischen grondslag gekregen, zoodat Indië niet meer als domein mocht worden beschouwd, maar het inzicht veld won, dat in háár belang onze voogdij behoort te worden uitgeoefend, terwijl thans heengestuurd wordt naar de erkenning van de waarde harer eigene cultuur en dus ontplooiing van het bijzondere geestelijke leven der Indische volken ons tot taak gesteld is.

1.7.2 Dien Hoetink en haar ‘Haagsche’ mede-studenten in Leiden

Dien staat voor het eerst in de annalen van de Leidse universiteit vermeld in het ‘Album Studiosorum (19 september 1921 tot 8 juli 1922) Tijdens Het Rectoraat Van Dr. C. Snouck Hurgronje’.¹⁸⁰ Volgens dit *album studiosorum* heeft zij zich op 23 september 1921 ingeschreven bij de Faculteit der Rechtsgeleerdheid. (17 jaar oud). Van de 16 leerlingen die tegelijk met Dien Hoetink in 1915 naar het Stedelijk Gymnasium waren gekomen (zie het overzicht van mede-leerlingen, bijlage A) en die nu ook in Leiden gingen studeren was er nog één die ook 17 jaar oud was, de overigen waren 18 of 19 jaar.

Hoewel er naar verhouding veel meisjes te vinden zijn tussen de medeleerlingen van het Stedelijk Gymnasium in Den Haag die zich ook aan de Rijksuniversiteit in Leiden lieten inschrijven, was het in deze jaren nog geenszins een algemeen gegeven dat vrouwen aan een universiteit gingen studeren. Maar je zag wel een sterke toename. Tussen 1900 en 1920 vond bijna een vertienvoudiging plaats van het aantal vrouwelijke studenten, van 121 in 1900 tot 1084 in 1920. Vormden zij in 1900 nog 4 procent van de totale universiteitspopulatie, in 1920 was dit gestegen tot 13 procent (zie tabel 1.1).

¹⁷⁷ Volgens de rector-magnificus zou het ‘groote’ Rijk der *United States of America* gevestigd zijn op het ogenblik dat in 1620 op de *Mayflower* het *contrat-social* gesloten werd. Jaarboek Rijksuniversiteit Leiden 1925, 94

¹⁷⁸ Deze zienswijze kwam sterk overeen met die welke binnen de familie Hoetink leefde.

¹⁷⁹ Jaarboek Rijksuniversiteit Leiden 1925, 93-94.

¹⁸⁰ Jaarboek Rijksuniversiteit Leiden 1922, 104.

Tabel 1 *Vrouwelijke studenten aan universiteiten naar studierichting en percentage van totaal aantal studenten (1900-1960)*¹⁸¹

Jaar	Theologie		Letteren		Medicijnen		Exacte wet.		Mij. Wet.		Totaal	
	aant.	%	aant.	%	aant.	%	aant.	%	aant.	%	aant.	%
1900	4	1	23	14	17	3	66	15	11	2	121	4
1910	4	1	86	33	167	10	203	12	77	9	537	11
1920	16	5	223	41	247	11	399	11	199	11	1084	13
1930	39	5	600	48	640	17	433	12	427	16	2139	18
1960	90	9	1927	43	1468	20	1044	7	2727	21	7256	18

In de eerste decennia van de twintigste eeuw was de vraag: Coëductie, ja of nee de vraag die de discussie over het meisjesonderwijs beheerste. (Behalve in katholieke kring, waar gescheiden onderwijs voor alle leeftijdsgroepen vanzelfsprekend was). Al in de eerste helft van de negentiende eeuw hadden pedagogen, op grond van psychische verschillen tussen jongens en meisjes, coëductie boven de lagere schoolleeftijd als ongewenst verklaard. Ook bij de discussie over verbetering van het meisjesonderwijs in de jaren 1860/1870 kwam dit onderwerp aan de orde. Waar de coëductie als problematisch werd beschouwd, gebeurde dit vooral met oog op de zedelijkheid. Problematisch was coëductie ook, omdat meisjes gemiddeld zo'n twee jaar eerder in en uit de puberteitsfase kwamen dan jongens. Radicale feministen hadden vanuit het gelijkheidsideaal altijd positief over coëductie geoordeeld. Alle negatieve geluiden van pedagogen ten spijt, vonden meisjes steeds vaker de weg naar de jongensscholen en naar de universiteiten. Maatschappelijk werd de gegroeide situatie als een voldongen feit geaccepteerd.¹⁸² Na 1914 was er voor veel ouders nog een argument om de doorstroming van meisjes naar universiteiten positief te benaderen. Vóór het uitbreken van Wereldoorlog I was het gebruikelijk dat meisjes uit gegoede milieus na het doorlopen van de middelbare school voor de *finishing touch* naar een kostschool in het buitenland werden gestuurd. Talenkennis en omgangsvormen stonden daarbij centraal. Door het uitbreken van de oorlog was die mogelijkheid door het sluiten van de landsgrenzen van de baan.¹⁸³ Zo kreeg de universiteit een nieuwe doelgroep: meisjes die niet kwamen studeren uit wetenschappelijke interesse of met het oog op een maatschappelijke functie, maar om, ter voorbereiding op het huwelijk, hun algemene vorming te vergroten.

Dien Hoetink behoorde, zoals nog genoegzaam zal blijken, niet tot deze categorie.

¹⁸¹ De ontwikkeling van het onderwijs in Nederland I, 266-268 (CBS-1966).

¹⁸² Van Essen, *Opvoeden met een dubbel doel*, 87-96.

¹⁸³ Van Essen, *Opvoeden met een dubbel doel*, 94.

1.7.3 Spoorstudente vanuit Rijswijk

De familie Hoetink stond vanaf 10 juni 1918 ingeschreven bij de Gemeente Rijswijk en woonde op de Oranjelaan 64. Bij de Burgerlijke Stand van Rijswijk staat als beroep van haar vader vermeld: rustend geneesheer.¹⁸⁴ In Rijswijk woonden ook de grootouders van moeders zijde opa en oma Jongbloed-Bangert. Dokter Hoetink had zich door een *attaque* genoodzaakt gezien om zijn artspraktijk neer te leggen. Hij was er vrij slecht aan toe en herkende aanvankelijk zelfs zijn eigen kinderen soms niet.¹⁸⁵ Zoon Henk was inmiddels in Leiden op kamer gaan wonen of zoals het in die tijd meestal toeging in een kosthuis. Dien zou thuis bij haar ouders blijven wonen. Voor het volgen van de colleges reisde zij per tram en/of trein van Rijswijk naar Leiden.

Mede-studente Tine Louise van Gulik¹⁸⁶, haar twee jaar oudere klasgenote op de lagere school en op het gymnasium bleef eveneens thuis (in Den Haag) wonen. Dit gold overigens voor bijna alle vrouwelijke medeleerlingen van Dien die met haar in Leiden gingen studeren en van wie Willy van Hettinga Tromp echt een goede vriendin van Dien genoemd mag worden.¹⁸⁷ De meeste van de jongens zouden echter in Leiden gaan wonen. Dat Dien Hoetink thuis bleef wonen zal onder meer met haar jeugdige leeftijd te maken hebben gehad. Mogelijk speelden ook de financiën een rol. Twee kinderen in Leiden op kamer was voor een rustend dokters-gezin misschien wel te veel van het goede.

Broer Henk heeft evenzeer als bij de keuze voor het gymnasium, met zijn rechtenstudie in Leiden de weg vrij gemaakt voor Dien om ook in Leiden te gaan studeren. Bij Pitlo lezen we het volgende over de studiekeus van Henk Hoetink. ‘Hendrik Richard Hoetink, zoon uit een geslacht van intellectuelen, deed in 1919 eindexamen gymnasium alpha en ging onmiddellijk daarop in Leiden studeren. Aanvankelijk ging zijn liefde uit naar de vergelijkende literatuurgeschiedenis, maar spoedig ging hij over tot de rechtenstudie. Deze keuze van studie was in zijn familie niet vreemd¹⁸⁸. Daarbij was het gevoel voor evenwicht, voor redelijkheid en billijkheid, voor het *audiatur et altera pars*¹⁸⁹ hem ingeschapen, hoedanigheden, die een voorbestemming tot het dienen der rechtswetenschap inhouden’.¹⁹⁰

¹⁸⁴ Register Burgerlijke Stand gemeente Rijswijk.

¹⁸⁵ Gesprek met drs. Hans R. Hoetink op 29-6-2001.

¹⁸⁶ Over Tine Louise van Gulik wordt in de briefwisseling tussen Indië en Den Haag (brief van 27-10-1932) vermeld dat zij een tweede zoon kreeg.

¹⁸⁷ Gesprek met drs. Hans R. Hoetink op 15-11-2001.

¹⁸⁸ Hier doelt Pitlo kennelijk op de door de broers en neef van dokter H.R. Hoetink vervulde functies en hun overige belangstelling.

¹⁸⁹ Oude Latijnse rechtsregel: ook de andere partij worde gehoord. Ook: *audi et alteram partem*: hoor ook de wederpartij. Van Dale, *Groot woordenboek der Nederlandse taal* 1976, deel II, 3100.

¹⁹⁰ Pitlo, *Jaarboek van de maatschappij der Nederlandse letterkunde te Leiden 1965-1966*, 84.

Tijdens zijn studie voelde Henk Hoetink het ernstige manco van het gebrek aan studiemateriaal in de vorm van eenvoudige handleidingen en verzamelsbundels voor de studenten in de Rechtsgeleerdheid. Met name was de toegang tot de rechtspraak voor studenten moeilijk gezien de kostbaarheid van de abonnementen van de rechtspraak-periodieken. ‘Nog gedurende zijn studie kreeg hij de gelukkige inval in deze leemte te voorzien. Het zijn alleen de beste studenten, die zich een dergelijk gemis realiseren’, aldus Pitlo.¹⁹¹ Reeds in 1924 verscheen zijn eerste arrestenbundel: *Arresten over burgerlijk recht* verzameld en uitgegeven door H.R. Hoetink met een voorwoord van prof.mr. E.M. Meijers. Er zouden vele herdrukken volgen. In 1925 verscheen zijn arresten over handelsrecht en burgerlijk procesrecht en in 1926 over internationaal privaatrecht.¹⁹² Met deze als ‘Hoetinkbundels’ bekend staande arrestenbundels legde Henk Hoetink de basis voor het algemeen in gebruik komen van dit soort bundels ook voor andere studierichtingen binnen de Rechten-faculteiten. Weldra zouden er ook bundels verschijnen op het terrein van het publiekrecht, gewijd aan het staatsrecht, het strafrecht en de strafvordering. ‘Hun grote succes danken de Hoetinkbundels aan het feit dat zij voor de student uit de onoverzichtelijke hoeveelheid uitspraken van ons hoogste rechtscollege een hoogst deskundig samengestelde bloemlezing geven. Voorts wordt het leren lezen van arresten, waarvoor een zekere oefening vereist is, voor de aankomende jurist vergemakkelijkt doordat uit de weergave al wat niet de quintessens van de zaak raakt is weggelaten’.¹⁹³ De arrestenbundels over burgerlijk-, handels- en burgerlijk-procesrecht heeft ook Dien nog kunnen gebruiken tijdens de doctoraal-fase van haar studie.

Er was één groot verschil in de studententijd van Dien Hoetink en die van haar broer Henk. Dien is onmiddellijk bij haar aankomst in Leiden lid geworden van de ‘Vereeniging van Vrouwelijke Studenten te Leiden’ (VVSL). Zij zou dit ook gedurende haar hele studie blijven.¹⁹⁴ Henk Hoetink wordt (in tegenstelling tot zijn vader) gedurende zijn gehele studieduur in Leiden vermeld onder de categorie van ‘niet-corpsleden’.¹⁹⁵

Van de tien vrouwelijke studenten die met Dien meekwamen van het Stedelijk Gymnasium in Den Haag naar de universiteit in Leiden werden er zes lid van VVSL. Vier van deze dames bleven thuis wonen en twee gingen er in Leiden op kamer. Vijf van hen hebben hun studie in Leiden afgerond. Egbertha Kohnhorst was de enige van het clubje die geen rechten maar let-

¹⁹¹ Pitlo, *Jaarboek van de maatschappij der Nederlandse letterkunde te Leiden 1965-1966*, 85.

¹⁹² Hoetink, *Arresten over burgerlijk recht/Arresten over handelsrecht en burgerlijk procesrecht/Arresten over internationaal privaatrecht*.

¹⁹³ Pitlo, *Jaarboek van de maatschappij der Nederlandse letterkunde te Leiden 1965-1966*, 85.

¹⁹⁴ Almanak van de Vereeniging van Vrouwelijke Studenten te Leiden. Jaargang 1921 t/m 1926.

¹⁹⁵ Almanak van het Leidsch Studentencorps. Jaargang 1919 t/m 1924.

teren ging studeren. Zij is op 30 mei 1933 gepromoveerd tot doctor in de Letteren. Eén van hen legde alleen het kandidaatsexamen af. (zie bijlage A).

Van de vier dames die geen lid van VVSL werden, legde er één alleen haar kandidaatsexamen af, één studeerde er volledig af en van twee werden er in het geheel geen examen-resultaten gevonden. Drie van hen bleven thuis wonen en één ging er in Leiden op kamer of in pension.

Van de zeven heren die meekwamen van het gymnasium hebben er zes hun studie afgerond. Jacob Kuilman promoveerde op 10 juni 1931 tot doctor in de Geneeskunde. Eén van de heren spande de kroon, zowel bij de dames als bij de heren, door één maal voor zijn kandidaats-examen en twee maal voor zijn doctoraal-examen te worden afgewezen. Twee van alle dames werden één maal voor het kandidaatsexamen afgewezen. Dit leverde hen een vertraging van drie maanden op. De ene had deze drie maanden weer ingehaald vóór haar doctoraal-examen, de ander liep één jaar studievertraging op.

Wat opvalt is dat de twee collega's van Dien (één man en één vrouw) die geen rechten maar iets anders gingen studeren, hun studie met een proefschrift hebben afgerond. De anderen die allen Rechten gingen studeren zijn niet gepromoveerd, althans niet aan de universiteit van Leiden en in die tijd promoveerde je altijd aan de universiteit waar je ook gestudeerd had.

De leden van VVSL kregen diverse activiteiten buiten de studie aangeboden. Voor de juristen onder de dames was er een 'Juridische Kring'.¹⁹⁶ Het is niet meer na te gaan of Dien in de activiteiten van deze kring geparticipeerd heeft.

1.7.4 De colleges en de hoogleraren

Het academiejaar en de vakanties waren destijds vrij helder geregeld:¹⁹⁷ 'Het academiejaar begint den derden Maandag in September (1922: 18 Sept.) Kerstvacantie: van den Zaterdag vóór Kerstfeest (1922: 23 Dec.) tot den derden Dinsdag daaraanvolgende (1923: 9 Jan.). Paaschvacantie: tien dagen, beginnende den Woensdag vóór Paschen (1923: 28 maart). De zomervacantie begint de tweeden Zaterdag in Juli (1923: 14 Juli)'. Dat betekende dat de studenten ieder jaar ongeveer 14 weken roostervrij waren.

In september 1921 trof Dien in de Faculteit der Rechtsgeleerdheid de in tabel 1.2 genoemde hoogleraren aan, hier vermeld met hun leeropdracht.¹⁹⁸

¹⁹⁶ Almanak van de Vereniging van Vrouwelijke Studenten te Leiden. Jaargang 1923, 53.

¹⁹⁷ Jaarboek Rijksuniversiteit Leiden, 1921, 5.

¹⁹⁸ Jaarboek Rijksuniversiteit Leiden, 1921, 7 -8.

Tabel 1.2 Lijst van hoogleraren in de Rechtsgeleerdheid (1921-1925)

mr. C. van Vollenhoven	mohammedaansch recht en de overige volksinstellingen en gebruiken in Ned.- Indië, staatsrecht en inrichting van 's rijks koloniën en overzeesche bezittingen.
mr. H. Krabbe	staatsrecht
mr. A.J. Blok	strafrecht, strafvordering
mr. E.M. Meijers	burgerlijk recht, internationaal privaatrecht
jhr.mr. W.J.M. van Eijsinga	volkenrecht
mr. A.H.M. J. van Kan	romeinsch recht en zijn geschiedenis
mr. D. Van Blom	staathuishoudkunde, statistiek
mr. A.S. de Blécourt	oud-vaderlandsch recht en zijn geschiedenis
mr. G. André de la Porte	ned.- indisch strafrecht, ned.- indische straf-vordering en de hoofdtrekken van het heden-daagsche recht.
mr. A.S. Oppenheim	handelsrecht, burgerlijke rechtsvordering

In 1923 werd mr. F.G. Scheltema benoemd tot hoogleraar handelsrecht en burgerlijk procesrecht als opvolger van prof. Oppenheim. Dien Hoetink zou Scheltema niet alleen als één van haar leermeesters leren kennen, zij zou later met hem overleggen over de heruitgave van de arrestenbundel voor handelsrecht van haar broer Henk toen deze in Nederlands-Indië verbleef als hoogleraar burgerlijk recht aan de Rechtshogeschool van Batavia.

Het collegerooster was zodanig opgezet dat de studenten steeds konden insteken overeenkomstig de vorderingen van hun studie. De colleges werden alle gegeven in het oude academiegebouw aan het Rapenburg. Naast de hoogleraren waren er ook diverse privaat-docenten ingeroosterd. Door de wijze van roostering moesten Dien Hoetink en haar in Den Haag wonende jaargenoten vrijwel iedere doordeweekse dag naar Leiden reizen.

Onder de opsomming van hoogleraren (Tabel 1.2) bevinden zich grote (internationaal bekende) geleerden die een belangrijk stempel hebben gedrukt op de ontwikkeling van de juridische faculteit van Leiden in de eerste helft van de 20e eeuw. Prof. mr. E.M. Meijers zou niet alleen als civilist en met name als ontwerper van de eerste delen van het *Nieuw Burgerlijk Wetboek* bekendheid dragen maar ook door zijn ontslag door de Duitse bezetter aan het begin van Wereldoorlog II (november 1940).

Het is hier, waar we de studententijd en de relatie van Dien met de Leidse universiteit behandelen de beste plaats om daar uitvoeriger bij stil te staan. Het ontslag van prof. Meijers leidde tot de beroemde '26 november-rede' (1940) van de decaan van de juridische faculteit prof. mr. R.P. Cleveringa (1894-1980) en uiteindelijk tot de sluiting van de universiteit.

Dien Hoetink heeft zowel tijdens als na haar studietijd in Leiden regelmatig contact gehad met prof. Meijers. Met hem overlegde zij bijvoorbeeld namens haar broer in Nederlands-Indië over de vraag of de samenstelling van de arrestenbundel voor burgerlijk recht goed was gekozen dan wel dat het wenselijk was nog enige (recente) arresten toe te voegen en andere te laten

vervallen. Ook is het waarschijnlijk dat prof. Meijers Dien heeft geholpen bij het vinden van passende betrekkingen.

Op die bewuste 26e november 1940 ontving prof. Meijers een brief van het departement van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen: ‘Ingevolge opdracht van de Rijkscommissaris voor het bezette gebied terzake van niet-Arisch overheids personeel en met dat personeel gelijkgesteld, breng ik te Uwer kennis, dat U met ingang van heden van de waarneming van Uw functie van hoogleeraar aan de Rijksuniversiteit Leiden is ontheven. De rijkscommissaris heeft bepaald, dat de betrokkenen voorloopig in het genot blijven van hunne wedden (toelagen enz.)’.¹⁹⁹

Prof. Cleveringa reageerde hierop door nog op dezelfde dag op het college-uur van prof. Meijers een toespraak te houden waarin hij in krachtige termen tegen het begane onrecht protesteerde en de grote betekenis van Meijers schetste. De rede van Cleveringa was een weloverwogen protest. Hij onthield zich bewust van enige politieke uitspraak, ging niet in op het racistische principe van de ontslagmaatregel en was bovendien bedoeld om onbedeneerde studentenacties te voorkomen. De tekst van de rede werd meteen vermenigvuldigd en wijd verspreid.²⁰⁰

De 27e november 1940 staakten de studenten uit protest het collegebezoek en sloot *General-Kommissar* F. Wimmer de universiteit. Cleveringa heeft naar aanleiding van zijn protest gedurende de Wereldoorlog II twee keer gevangen gezeten. Van 27 november 1940 tot in de zomer van 1941 in het ‘Oranjehotel’ te Scheveningen en van 5 januari 1944 tot 23 juli 1944 als gijzelaar in Vught.²⁰¹ Na de oorlog zou hij op 10 mei 1946 optreden als erepromotor van Winston Churchill.

Op 7 augustus 1942 werd Meijers met vrouw en dochter gevangen genomen en naar Westerbork overgebracht. Hij bleef daar – met een onderbreking door een gedwongen verblijf in Barneveld – tot hij in september 1944 naar Theresienstadt werd getransporteerd. Op 25 juni 1945 keerde hij in Leiden terug.²⁰²

Door het hele boek heen zullen we de naam van prof. Meijers nog diverse malen tegenkomen onder andere wegens de hierboven genoemde contacten die Dien Hoetink met hem zou blijven onderhouden. Het juridisch werkterrein van Dien Hoetink zou zich in latere jaren steeds minder op het terrein van prof. Meijers, het burgerlijk recht en het internationaal privaatrecht, begeven. Wat zij nog het meeste deelden was hun aandacht voor de geschiede-

¹⁹⁹ Cleveringa, *Afscheidcollege en 26 novemberrede*, 23.

²⁰⁰ Cleveringa, *Gedenkschriften*, 5.

²⁰¹ Charité, *Biografisch woordenboek van Nederland*, deel III, 100.

²⁰² Charité, *Biografisch woordenboek van Nederland*, deel I, 385.

nis van het Recht.²⁰³ Dit zal later met name blijken door haar aanpak bij het schrijven van haar boek over de omzetbelasting in 1933.²⁰⁴ De geschiedenis van het Recht werd in Leiden onderwezen door prof.mr. A.H.M.J. van Kan wat het Romeins recht en zijn geschiedenis betreft en door prof.mr. A.S. de Blécourt wat het oud-vaderlandsch recht en zijn geschiedenis betreft. Haar belangrijke inzichten ten aanzien van het staatsrecht en daarbinnen in het bijzonder de werking van de Grondwet en haar organen, stak zij echter op in de colleges van prof. mr. H. Krabbe.

Krabbe stond overigens bekend als een tegenstander van de speciale status van het grondwettelijk recht en de Grondwet.²⁰⁵ ‘Verschimmelde wijsheid’ noemde hij de Grondwet ooit.²⁰⁶ Maar bij zijn inauguratie in Leiden op 4 maart 1908 betoonde hij zich bewust te moeten werken tot nut voor het algemeen: ‘Wij moeten gelooven in doeleinden die onze individueele belangen in waarde verre te boven gaan en wij staan dus onder de verplichting ons aan hare heerschappij vrijwillig te onderwerpen’.²⁰⁷ In 1915 legt Krabbe in zijn boek *De moderne staatsleer* nog eens zijn opvatting over de staatsidee vast: ‘Er is slechts één heerschende macht, en dat is de macht van het recht. De Staat wordt bij deze opvatting niet bedwongen door het recht, maar is vervuld van het gezag des rechts. Het recht is niet een hoogere en de Staat een lagere macht, maar het met den Staat gegeven gezag en het rechtsgezag zijn identiek, zoodat de grondslag van de heerschappij van den Staat ligt in de verbindende kracht van het recht’.²⁰⁸ Krabbe stelt dan ook dat voor de democratie het wachtwoord ligt in: ‘de versterking van het moreel der groote massa’.²⁰⁹ Met een dergelijk staatsbegrip in haar intellectuele bagage, zou er bij Dien Hoetink tijdens Wereldoorlog II nimmer enige ruimte zijn voor ook maar het begin van twijfel over het volledige gebrek aan enige vorm van legitimatie met betrekking tot de aanwezigheid in Nederland van de Duitse bezetter.

Juist bij de aankomst van Dien in Leiden in 1921 had het Academisch Statuut de historische ontwikkeling van het recht, bezien in het licht van rechtsstelsels uit welke het Nederlands recht zich heeft gevormd, verplicht gesteld. ‘Het oud-vaderlandsch recht, tot dusver door eenige weinige liefhebbers beoefend, is nu dus bestemd zoowel voor belangstellenden uit eigen

---

²⁰³ Prof. Meijers was een groot kenner van het Romeinse recht in de middeleeuwen en van de Europese rechtsgeschiedenis in het algemeen. In het bijzonder heeft hij zich beziggehouden met enkele erfrechtstelsels. Zijn publikaties over het Ligurisch Erfrecht zijn het bekendste. Maar ook de Franse Rechtsgeschiedenis had zijn aandacht. Zie: Charité, *Biografisch woordenboek van Nederland*, deel 1, 382-386.

²⁰⁴ Hoetink en Völlmar, ‘De wet op de omzetbelasting’.

²⁰⁵ Akkermans, *De kwetsbare grondwet*, 2.

²⁰⁶ Krabbe, *Ongezonde lectuur*, 39.

²⁰⁷ Krabbe, *De idee der persoonlijkheid in de staatsleer*, 39.

²⁰⁸ Krabbe, *De moderne staatsidee*, 2.

²⁰⁹ Krabbe, *De moderne staatsidee*, 129.

aandrift als uit de wet'.²¹⁰ Aldus Dien's hoogleraar in het oud-vaderlands recht en zijn geschiedenis De Blécourt. Hij zou zijn colleges reeds vanaf 1922 ondersteunen door zijn boek: *Kort begrip van het oud-vaderlandsch burgerlijk recht*. 'De tijd en de praktijk zullen moeten uitmaken in hoever het verplicht stellen van het oud-vaderlandsch recht als examenvak de belangstelling erin heeft doen toenemen en aan de algemeene vorming van de juristen ten goede is gekomen'.²¹¹ Tot 1921 werd de tijdsruimte tussen de keizer van het Oost-Romeinse Rijk Justinianus I (527-565 n.C.) met zijn beroemde *Corpus Iuris Civilis*²¹² en de ontwerpen rond 1820 voor de Noord-Nederlandse codificatie onder leiding van Joan Melchior Kemper (1776-1824), buiten beschouwing gelaten.²¹³ Kemper was een voorvechter van het oud-vaderlands recht. Voor de Zuidelijke-Nederlanden bestond er een voorkeur voor het behoud van de Franse codificatie onder Napoleon.

Prof. mr. C. van Vollenhoven²¹⁴, tijdens Dien's studie-jaren in Leiden de hoogleraar in het mohammedaans recht en de overige volksinstellingen en gebruiken in Nederlands-Indië, het staatsrecht en de inrichting van 's Rijks koloniën en overzeese bezittingen, heeft er op gewezen dat in de Franse jaren (1795-1813) en daarna het niveau van de academische rechtsgeleerdheid is ingezakt. 'In het slaperig voortbestaan der faculteit na de wederinwijding der hoogeschool op 6 november 1815 komt pas weer leven, vulcanisch leven zelfs, door den geweldigen arbeid op rechtshistorisch en staatsrechtelijk terrein van den eenling Thorbecke (1831-1849).²¹⁵ Den Thor²¹⁶: strak, rechttop, nooit uit de plooi rakend, nooit zich versprekend, veeleischend bij de studie, vernietigend bij responsie, afgemeten bij examens, een heerscher onder zijn ambtgenooten, - maar door velen der studenten ontzaglijk vereerd. Na Thorbeckes aftreden dut de faculteit weer voor jaren in gelijk ook elders in den lande de rechtswetenschap er verlept uitziet. Het heeft de faculteit na 1849, en nog na 1875, moeite gekost, aan den internationalen arbeid der

²¹⁰ De Blécourt, *Kort Begrip van het oud-vaderlandsch Burgerlijk Recht*, (voorrede), pagina V.

²¹¹ De Blécourt, *Kort Begrip van het oud-vaderlandsch Burgerlijk Recht*, (voorrede), pagina VIII.

²¹² Het *Corpus Iuris Civilis* - de zogenaamde codificatie van het Romeinse Recht - werd op last van justianus I samengesteld door Tribonianus (†546 n.C.) en een keur van andere vooraanstaande juristen. De in deze codificatie verzamelde wetten, keizerlijke verordeningen en citaten van de grootste Romeinse rechtsgeleerden werden in West- en Midden-Europa tot aan de nationale codificaties aan het begin van de 19e eeuw als geldend recht beschouwd.

²¹³ De Blécourt, *Kort Begrip van het oud-vaderlandsch Burgerlijk Recht*, (voorrede), pagina VIII.

²¹⁴ Cornelis van Vollenhoven (1874-1933) was vanaf 1901 hoogleraar in Leiden. Hij oefende grote invloed uit in de richting van een ethische koloniale politiek.

²¹⁵ De classicus Dr. J.R. Thorbecke werd in maart 1831 in Leiden tot tijdelijk hoogleraar in 'diplomatie en staatkundige geschiedenis' benoemd. In juni 1831 ontving hij een ere-doctoraat in de Rechten, waarna hij zich Mr. J. R. Thorbecke noemt. In januari 1834 werd hij benoemd tot gewoon hoogleraar in de Rechten en zou dit blijven tot 1849.

²¹⁶ 'den Thor', in deze afkorting ligt tevens een verwijzing naar de Germaanse god van de donder Donar. Donar of Thor met de hamer. Hij hanteert een grote hamer die weggeslingerd naar hem terugkeert. Zie: Rasch, *Ons Volksleven*, 72.

rechtsgeleerdheid weer te gaan meedoen. .... En al moge de vergelijkend-geschiedkundige factor in de studie van het staatsrecht van Nederland en van Indië nog onvoldoende zijn uitgegroeid, de politieke geschiedenis der wereld wordt sinds 1910 te Leiden van seriës-schijn weer tot die collegewerkelijkheid die zij was onder Thorbecke. Ook internationaal privaatrecht en publiekrecht gaan zich in Leiden weer thuis voelen'.²¹⁷

In het werk van Thorbecke is de scheiding tussen publiek- en privaatrecht een belangrijk onderwerp. Dit onderdeel van zijn rechtsopvattingen zal ook voor Dien Hoetink een zeer belangrijk bestanddeel van haar regelgevende werkzaamheden worden. Met name het leerstuk betreffende het algemeen belang dat bij het publiekrecht hoort versus het privaatrecht dat gericht is op het individu of een groep van individuen.²¹⁸ In het recht moet volgens Thorbecke worden voorkomen dat het algemeen belang, dit is het belang van het geheel, wordt behartigd met behulp van bevoegdheden die gelegenheid scheppen om een bijzonder belang, dat is het belang van een als geïsoleerd van het geheel beschouwd deel, te dienen. 'Om deze reden kan publiekrechtelijke bevoegdheid niet in eigendom zijn en is steeds (deze bevoegdheid) afhankelijk van den wil van het geheel en bij deze regeling heeft de wetgever niet de belangen der individus, maar het belang van het geheel in het oog. Eigendom en ander privaatrecht heeft men ter zake van zijn bijzonder bestaan'.²¹⁹ De scheiding tussen het publiek- en privaat-domein is volgens Poortinga voor Thorbecke het belangrijkste onderdeel van het bestuursrecht. Bij Thorbecke blijft het publieke domein echter nog volledig gericht op staats- of publiekrechtelijke organen zoals provincie, gemeente en waterschappen. De denkbeelden die Thorbecke gedurende zijn hele leven naar voren zou brengen zijn sterk doortrokken van een organische beschouwingswijze die hij tijdens zijn verblijf in Duitsland ontwikkelde. Zijn organische visie op volk en volksinstellingen wordt meestal aanschouwelijk gemaakt aan de hand van de metafoor van een biologisch organisme: zoals een plant uit een kiem groeit volgens ondoorzichtige wetmatigheden, zo ook groeien een volk en zijn instellingen.²²⁰

De Grondwet voor het Koninkrijk der Nederlanden van 1922 (aangenomen tijdens de Rechten-studie van Dien Hoetink in Leiden) zou de eerste opening bieden om ook aan andere 'lichamen' dan staatsorganen publiekrechtelijke bevoegdheden toe te kennen. Dit werd bepaald in artikel 194: 'De wet kan aan andere dan in de Grondwet genoemde lichamen verordenende

²¹⁷ Van Vollenhoven, *Verspreide geschriften*, eerste deel, 162-165.

²¹⁸ Het is thans niet meer na te gaan op welke wijze Dien Hoetink tijdens haar studie in Leiden met deze rechtsopvattingen (van Thorbecke) is geconfronteerd. Het meest voor de hand liggend is dat dit via de colleges van prof. Mr. H. Krabbe gebeurde. In zijn publicaties is dit echter niet terug te vinden.

²¹⁹ Poortinga, *De scheiding tussen publiek- en privaatrecht bij Johan Rudolph Thorbecke*, 118.

²²⁰ Poortinga, *De scheiding tussen publiek- en privaatrecht bij Johan Rudolph Thorbecke*, 39-40.

bevoegdheid geven'.²²¹ Toch dacht men hier nog, net als Thorbecke, vooral aan staatsorganen. (Later bijvoorbeeld toegepast bij de instelling van voorlopige openbare lichamen bij de drooglegging van de Wieringermeer en van de polders in het IJsselmeer).²²² Pas in de Grondwet van 1938 zou in het vijfde hoofdstuk 'Van Openbare Lichamen voor Beroep en Bedrijf' worden bepaald dat de wet voor bepaalde beroepen en bedrijven lichamen kan instellen ten einde regelend op te treden. 'De wet kan aan deze lichamen verordenende bevoegdheid verlenen', aldus artikel 153.²²³ En met name aan de hand van deze laatste bepaling zou Dien Hoetink, tijdens haar werkzaamheden aan de regelgeving voor de voedselvoorziening in oorlogstijd, haar weg gaan in de richting van een publiekrechtelijke organisatie voor de landbouw met verordenende bevoegdheden. Hierbij benadrukte zij steeds ten stelligste dat deze bevoegdheden alleen in het algemeen belang konden worden aangewend. In het algemeen belang oftewel tot 'nut van het algemeen'.

Met dit regelgevende werk – het kon geen wetgevende arbeid zijn vanwege de afwezigheid van de Regering en het Parlement – zou Dien Hoetink mede aan de basis staan van de Wet op de Bedrijfsorganisatie van 1950. Deze wet zou tenslotte de organisatie van het bedrijfsleven – ook voor de landbouw – in publiekrechtelijk opzicht opnieuw regelen en een verdere uitbouw mogelijk maken.²²⁴ 'Aan de bedrijfsorganisaties is opgedragen een het belang van het Nederlandse volk dienende bedrijfsuitvoering door de ondernemingen, waarvoor zij zijn ingesteld, te bevorderen, alsmede het gemeenschappelijk belang van die ondernemingen en van de daarbij betrokken personen te behartigen'.²²⁵

1.7.5 De studieresultaten

Dien zou reeds op 7 juni 1922 (18 jaar oud) haar 'Candidaatsexamen Rechtswetenschap' behalen.²²⁶ Het kandidaatsexamen omvatte de volgende vakken:

- inleiding tot de rechtswetenschap;
- historische ontwikkeling van het recht, gezien in het licht van rechtsstelsels, waaruit het 'Nederlandsche' recht zich heeft gevormd;
- de grondbeginselen der staathuishoudkunde.

---

²²¹ Van Hasselt, *Nederlandse Staatsregelingen en Grondwetten*, 412. Deze bepaling is in 1922 in de Grondwet opgenomen om een einde te maken aan de strijdvraag of al dan niet buiten de Grondwet om instellingen met publiekrechtelijke bevoegdheden in het leven geroepen mochten worden. Zie: *Proeve van een nieuwe grondwet*, 189.

²²² *Proeve van een nieuwe grondwet*, 190.

²²³ Van Hasselt, *Nederlandse Staatsregelingen en Grondwetten*, 451.

²²⁴ *Proeve van een nieuwe grondwet*, 189.

²²⁵ *Proeve van een nieuwe grondwet*, 183.

²²⁶ Jaarboek Rijksuniversiteit Leiden 1922, 118.

Binnen één jaar je kandidaatsexamen halen was in die tijd netjes, maar gebruikelijk. Voor Dien Hoetink was de termijn van één jaar zeker netjes gezien het feit dat op 11 februari 1922 (vier maanden voor haar kandidaatsexamen) haar vader overleed. In vier jaar afstuderen in de Rechtsgeleerdheid was ook voor de meeste Haagse oud-gymnasiasten weggelegd. Slechts een enkeling werd één of meerdere malen afgewezen. Twee van de vrouwelijke mede-studenten uit Den Haag gingen niet verder dan het kandidaatsexamen. Waren zij toen misschien al verloofd of wat deftiger gezegd: ‘geëngageerd’?

In het jaarboek van de Leidse universiteit van 1923 vinden we het afstuderen van broer Henk op 2 juli 1923.²²⁷ In oktober 1924 werd Henk Hoetink benoemd bij de Nederlandse Spoorwegen in Utrecht. Hij werd adjunct-inspecteur bij de afdeling personeelstarieven en klachten. Henk vertrok in 1929 bij de NS (als inspecteur tweede klasse) in verband met zijn benoeming tot hoogleraar in Batavia.²²⁸

Op 15 december 1925 slaagde Dien voor het doctoraalexamen ‘Nederlandsch Recht’.²²⁹ Daarmee verkreeg zij de hoedanigheid van ‘meester in de Rechten’ met zoals men dat pleegt te noemen *effectus civilis* ten aanzien van de advocatuur.²³⁰ De rechterlijke macht zou tot na Wereldoorlog II voor vrouwen gesloten blijven. Met andere woorden haar bul verleende haar de mogelijkheid om toelating te vragen tot de advocatuur of te solliciteren naar een functie bij de overheid. De graad van meester in de Rechten wordt pas sinds 1921 verkregen door het afleggen van een doctoraal-examen in de Rechtsgeleerdheid.²³¹ Daarvoor werd deze hoedanigheid verkregen na een academische promotie op stellingen.

Zij legde in één keer de doctoraalexamens I en II af. In het archief inzake de Studenten-inschrijvingen is helaas niet meer te achterhalen in welke studierichting, publiek- of privaatrecht, burgerlijk- of handelsrecht, staats- of strafrecht etc., zij is afgestudeerd. Studieresultaten in de vorm van op tentamens en examens behaalde cijfers werden evenmin teruggevonden. In ieder geval heeft zij verplichte tentamens afgelegd in het Nederlands burgerlijk recht, het Nederlands handelsrecht en het burgerlijk procesrecht, het Nederlands staatsrecht en het Nederlands strafrecht en strafprocesrecht.²³²

Zij had op het ogenblik van afstuderen de leeftijd van eenentwintig jaar. Daarmee bleef zij tot de jongsten behoren die met de graad van meester in de Rechten de arbeidsmarkt betraden. En dat betreden van de arbeidsmarkt zou voor haar als academisch gevormde vrouw, nog moeilijk genoeg zijn.

²²⁷ Jaarboek Rijksuniversiteit Leiden 1923, 130.

²²⁸ Pitlo, *Jaarboek van de maatschappij der Nederlandse letterkunde te Leiden 1965-1966*, 86.

²²⁹ Jaarboek Rijksuniversiteit Leiden 1925, 144.

²³⁰ Limburg, e.a. *De toekomst der academisch geëxamineerden*, 48.

²³¹ Academisch Statuut, gewijzigd bij Koninklijk besluit van 15 juni 1921, *Staatsblad* nr. 800.

²³² Limburg, e.a. *De toekomst der academisch geëxamineerden*, 48.

In het *Biografisch Woordenboek van Nederland*²³³ vinden we de levensbeschrijvingen terug van zeven vrouwen die, net als Dien Hoetink, voor zichzelf de keuze hadden gemaakt om in de eerste helft van de twintigste eeuw hun carrière als juriste te verwezenlijken. Allen ondervonden daarbij de nodige moeilijkheden die toch vrijwel allemaal louter door de ‘emancipatorische achterstand’ van de vrouw werden veroorzaakt. Ook als we ervan uit gaan dat het *Biografisch Woordenboek* alleen de meest prominente juristes behandelt, dan zijn de biografische schetsen van deze vrouwen toch nog voldoende stereotiep voor alle juristes uit die jaren. Hebben we bijvoorbeeld niet reeds eerder gezien dat mr. Dies Hoetink, het oudere nichtje van Dien, er in geslaagd was om in 1915 de eerste vrouwelijke ambtenaar van Den Haag te worden en dat zij deze functie in 1918 weer moest neerleggen omdat ‘ambtenaressen’ die in het huwelijk traden werden ontslagen?

Via een aantal korte levensbeschrijvingen van deze zeven prominente juristes die met name in de eerste helft van de twintigste eeuw werkzaam waren, proberen we een breder zicht te krijgen op de emancipatorische problematiek waarmee deze vrouwen dagelijks werden geconfronteerd.

Mr. Cornelia Frida Katz²³⁴ (1885–1963) studeerde rechten aan de Universiteit van Amsterdam en promoveerde aldaar in 1916. Zij vestigde zich in 1917 als advocaat en procureur te Amsterdam. In 1920 werd zij daarnaast als eerste vrouw in Nederland benoemd tot waarnemend griffier bij het Gerechtshof van Amsterdam. En nadat zij in 1922 als eerste vrouw voor de CHU in het parlement was gekozen maakte zij zich als Tweede Kamerlid hard voor de opheffing van het gedwongen ontslag van ambtenaressen bij hun huwelijk. Helaas was er geen meerderheid die deze plannen steunde.²³⁵ Ook steunde zij in 1929 het amendement van Johanna Westerman om het verbod in de Gemeentewet te schrappen om vrouwen tot burgemeester te benoemen.²³⁶

Mr. Gezina Hermina Johanna van der Molen (1892–1978) was na eerdere kortstondige loopbanen in de verpleging en journalistiek in 1924 rechten gaan studeren aan de Vrije Universiteit in Amsterdam, alwaar zij als eerste vrouw in 1937 promoveerde. Haar belangstelling lag op het gebied van het Volkenrecht. In 1949 verkreeg zij in dit vakgebied aan de Vrije Universiteit een benoeming tot buitengewoon hoogleraar en was daarmee de eerste vrouwelijke hoogleraar aan deze universiteit.²³⁷ Tijdens Wereldoorlog II was

²³³ Charité, *Biografisch woordenboek van Nederland*, verschenen te 's-Gravenhage tussen 1979 en 2001. zie ook: www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/

²³⁴ Door haar huwelijk met de burgemeester van Ermelo C.W.F.M. baron Mackay, is zij ook bekend als dr. C.F. baronesse Mackay-Katz.

²³⁵ Charité, *Biografisch woordenboek van Nederland*, deel 2, 289–292.

²³⁶ Meertens, *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland*, deel 3, 92–95.

²³⁷ Van der Burg, *Volkenrechtelijke opstellen*, 6–7.

zij medeoprichtster van de verzetskrant *Trouw*. In deze periode getroostte zij zich vele inspanningen om Joodse kinderen van deportatie te redden.²³⁸

Mr. Bertha Nort (1874-1946) werd aanvankelijk bekend door een veertigtal Zweedse, Deense, en Noorse romans en kinderboeken die zij in het Nederlands vertaalde. (Bijvoorbeeld van de Zweedse schrijfster – ook van kinderboeken²³⁹ – en Nobelprijswinnares Selma Lagerlöf). Zij was een fervent lid van de ‘Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht’. Eerst op 34-jarige leeftijd begon zij aan de studie Rechten in Groningen. Hier promoveerde zij in 1914 op een proefschrift getiteld *Schets van de rechtspositie der getrouwde vrouw in Duitschland, Zwitserland, Engeland, Frankrijk en Nederland*. Met haar pen zou zij ten strijde trekken tegen het beperkte juridische beroepsperspectief voor vrouwen.²⁴⁰ In 1920 schreef zij voor de vereniging van Staatsburgeressen het actierapport: *Hoofdlijnen voor een moderne huwelijkswetgeving*.²⁴¹

De huwelijkswetgeving heeft meer dan eenig ander deel der Nederlandsche wetgeving de vrouwen in ons land het gemis en de waarde van het kiesbiljet doen begrijpen. In deze rechtsregelen toch staan de belangen van man en vrouw in vele opzichten tegenover elkaar. 't Is hier wederom gebleken dat de ééne partij moeilijk zoo niet onmogelijk de belangen der wederpartij tegelijk met de eigen kan behartigen. Dat is de reden, waarom in ons land met tot heden uitsluitend mannen-regering het huwelijksrecht den man vooral rechten en de vrouwen plichten toekent.²⁴²

Mr. Derkje Suringa (1889-1970) zou grote bekendheid verkrijgen met het in 1953 van haar hand – onder de naam Hazewinkel-Suringa – verschenen standaardwerk: *Inleiding tot de studie van het Nederlandse strafrecht*. Zij had aan de Universiteit van Amsterdam rechten gestudeerd en was hier in 1931 gepromoveerd. In 1932 werd zij aan dezelfde universiteit benoemd tot gewoon hoogleraar in het Strafrecht en daarmee zou zij de eerste vrouwelijke jurist zijn die tot hoogleraar werd benoemd. Met haar faculteitsgenoten Paul Scholten en Henk Hoetink behoorde zij in de eerste jaren van Wereldoorlog II tot de minderheid van hoogleraren in de academische senaat die zich consequent verzetten tegen al te grote toegeeflijkheid jegens de bezetter. Zij werd door de bezetter uit haar ambt ontslagen.²⁴³

Mr. Nancy Sophia Cornelia Tendeloo (1897-1956) was enige tijd werkzaam als lerares engels aan een MULO, maar in 1924 studeerde zij aan de Universiteit van Utrecht af in de Rechtsgeleerdheid. Zij zou vervolgens

²³⁸ Charité, *Biografisch woordenboek van Nederland*, deel 4, 337-339.

²³⁹ Selma Lagerlöf, *Niels Holgersson's wonderbare reis*.

²⁴⁰ Charité, *Biografisch woordenboek van Nederland*, deel 5.

²⁴¹ Bakker-Nort, *Hoofdlijnen voor een moderne huwelijkswetgeving*.

²⁴² Bakker-Nort, *Hoofdlijnen voor een moderne huwelijkswetgeving*, 4.

²⁴³ Charité, *Biografisch woordenboek van Nederland*, deel 1, 569.

werkzaam zijn als advocaat en procureur en in haar praktijk worden geconfronteerd met vele sociale misstanden die het gevolg waren van de juridische ongelijkheid tussen (met name ook gehuwde) mannen en vrouwen. Zij was een actief lid van de vrouwenbeweging en zij zou in 1956 als lid van de Tweede Kamer voor de PvdA een gloedvol betoog houden voor de opheffing van de handelingsonbekwaamheid van de gehuwde vrouw.²⁴⁴ Eerder (in 1955) had zij zich in het parlement ingespannen voor de opheffing van het ontslaggebod voor huwende en gehuwde ambtenaressen. Eerst per 24 december 1957 werd dit ontslaggebod opgeheven. Voor particuliere werkgevers bleef de mogelijkheid bestaan om vrouwen bij hun huwelijk te ontslaan.²⁴⁵

Mr. Gerda Veth (1894-1966) was in 1921 in Amsterdam gepromoveerd op een dissertatie getiteld *Simulatie in het Privaatrecht*. Zij zou tot haar vijfenzestigste jaar werkzaam zijn als advocaat en procureur. Zij was het eerste vrouwelijke lid van de Raad voor Toezicht en Discipline binnen de balie.²⁴⁶ In de oorlogsjaren adviseerde zij het hoofdbestuur van het 'Medisch Contact' dat het artsenverzet heeft geleid en na de bevrijding was zij voorzitter van de Zuiveringscommissie voor de medici en het overige personeel van de Gemeentelijke Geneeskundige en Gezondheidsdienst van Amsterdam.²⁴⁷

Mr. Clara Gertrud Wichmann (1885-1922) studeerde af in de Rechtsgeleerdheid in Utrecht in 1909. Hier zou zij ook in 1912 cum laude promoveren op een strafrechtelijk onderwerp. Naast haar studie in Utrecht volgde zij de colleges van de bekende Leidse filosoof Bolland over Hegel. De dialectische wetenschapsmethode van Hegel vinden we in haar proefschrift, maar ook algemeen in haar werk terug. Zij maakte zich sterk voor het vrouwenkiesrecht, was principieel tegen iedere vorm van wapengeweld en sloot zich aan bij diverse organisaties binnen het uiterst linkse deel van het politieke spectrum. Zij werkte enige tijd in het onderwijs maar in 1913 werd zij aangesteld bij het Centraal Bureau voor de Statistiek in Den Haag waar zij werd belast met de zorg voor de criminologische statistiek. In 1920 hield zij een lezing over 'Misdad, straf en maatschappij', waarin zij de stelling poneerde dat misdad voortkomt uit maatschappelijk onrecht. Zij stierf in het kraambed van haar eerste kind.²⁴⁸ Sinds 1987 is er in Amsterdam een landelijk expertise centrum voor vrouw en recht met de naam: Clara Wichmann Instituut. Aan dit centrum is gelieerd de stichting Proefprocessenfonds Clara Wichmann. Deze stichting stelt gelden ter beschikking voor het voeren van

---

²⁴⁴ Van Oven, 'Mej mr. N.S.C. Tendeloo', 845.

²⁴⁵ Charité, *Biografisch woordenboek van Nederland*, deel 5.

²⁴⁶ Charité, *Biografisch woordenboek van Nederland*, deel 1, 615.

²⁴⁷ Van Doorne, 'In memoriam mr. Gerda Veth', 128.

²⁴⁸ Charité, *Biografisch woordenboek van Nederland*, deel 3, 656.

rechtszaken die de maatschappelijke en juridische positie van vrouwen in Nederland kunnen verbeteren.²⁴⁹

Wie in deze opsomming nadrukkelijk ook thuishoort is: jkvr. mr. Christine Wilhelmine Isabelle Wttewaall van Stoetwegen (1902-1986). In de ‘zoekmachine’ van het *Biografisch woordenboek*²⁵⁰ wordt het accent gelegd op haar functie als lid van de Tweede Kamer en niet op haar status als juriste. ‘De freule’ – zo was immer haar benaming in de pers – heeft gelijktijdig met Dien Hoetink in Leiden Rechten gestudeerd. De freule kwam één jaar later aan, namelijk in 1922 en studeerde twee jaar later af dan Dien, in november 1927. Zij waren beiden lid van de vrouwelijke studentenvereniging VVSL. Na hun afstuderen verliepen hun maatschappelijke carrières langs geheel andere wegen. Kostte het Dien Hoetink de nodige moeite en moest zij waarschijnlijk ook de nodige hulp inroepen om een functie te verwerven. Wttewaall van Stoetwegen zou al snel na haar afstuderen werkzaam zijn als secretaresse (eigenlijk: secretaris) van de Federatie van Christelijke Vereenigingen van en voor Vrouwen en Meisjes en van de Nederlandsche Christen Vrouwenbond (NCVB). Dit had alles te maken met haar eerdere activiteiten in deze protestants-christelijke bewegingen, maar ook met het feit dat zij in tegenstelling tot Dien Hoetink, op cultureel-, maatschappelijk- en politiek gebied ook altijd al actief was geweest. Van 1945-1971 zou zij lid zijn van de Tweede Kamer voor de CHU als opvolgster van de niet in de kamer terugkerende mr. Cornelia F. Katz die inmiddels was gehuwd met C.W.F. baron Mackay.²⁵¹ Als lid van de Tweede Kamer werd ‘de freule’ ook benoemd tot lid van de parlementaire enquêtecommissie, belast met het onderzoek naar het regeringsbeleid in de periode 1940-1945. Dit onderzoek werd eerst in 1956 afgesloten. Zij was onder meer aanwezig bij de verhoren van Hirschfeld en Woltersom, die beiden tijdens Wereldoorlog II een belangrijke rol speelden inzake de regelgeving voor de Publiekrechtelijke Bedrijfsordering. Zij heeft Hirschfeld op 15 januari 1952 dan ook horen verklaren: ‘Dat verschillende van zijn medewerkers door de bezetter gearresteerd zijn wegens contacten met het verzet of sabotage. Een van degenen, die zich op dit gebied speciaal verdienstelijk hebben gemaakt, was mejuffrouw Hoetink, die ze daarvoor vast hebben gezet. Het was een hoogst onaangename geschiedenis, wanneer mensen voor dergelijke gevallen in de bak kwamen. Wij hebben er ook wel mensen uit gekregen. Het geval van mejuffrouw Hoetink wil ik hier uitdrukkelijk noemen, omdat dit een groot drama is geweest’.²⁵² De freule was tijdens de bezetting overigens zelf lid van het illegale Nederlandsch Vrouwen Comité. In 1955 steunde Wttewaall van Stoetwegen – tegen de

²⁴⁹ www.clara-wichmann.nl/instituut/index/

²⁵⁰ www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/

²⁵¹ Charité, *Biografisch woordenboek van nederland*, deel 4, 561-562.

²⁵² Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940 -1945, deel 7 c, 501.

uitdrukkelijke wens van CHU-leider Tilanus in – de PvdA- en VVD-motie over de opheffing van het verbod voor de gehuwde vrouw om te werken. Ook maakte zij zich sterk voor gelijke beloning voor mannen en vrouwen bij gelijkwaardige arbeid.

Dien Hoetink kan als ‘gelijkgestemde’ met de hierboven beschreven juristes worden omschreven, zeker op het terrein van de emancipatie van de vrouw. In haar dagelijks leven lag het accent bij haar echter meer op de uitvoering van haar werk als juriste (als *auctor intellectualis*) en op culturele betrokkenheid dan op een daadwerkelijk praktisch en direct gericht politiek-engagement.

1.7.6 De weg naar de eerste baan

Prof. Meijers had een uitgebreid netwerk met potentiële werkgevers zowel bij de overheid als bij het bedrijfsleven en bemiddelde voor al zijn afgestudeerden bij het verkrijgen van werk. Vaak moest men eerst korte of langere tijd als volontair werken alvorens men een betaalde aanstelling verkreeg. Voor degene die daar niet de financiële middelen voor had, was het moeilijk om bij de overheid (waaronder de rechterlijke macht en het openbaar ministerie) aan het werk te komen. Naarmate de economische situatie in ons land verslechterde werd het verkrijgen van werk steeds moeilijker. Voor vrouwen was de arbeidsmarkt nog problematischer dan voor mannen. Gehuwde vrouwen hadden, zoals we hierboven zagen, geen enkele kans.

De 21-jarige mej. mr. E.W. Hoetink verwierf een eerste baan bij een graankantoor in Rotterdam.²⁵³ Het meest waarschijnlijke is dat het hier om een relatie van prof. Meijers ging, die naast al zijn andere werk een aanzienlijke adviespraktijk uitoefende.²⁵⁴ Er zijn geen verdere specificaties van het bedrijf en haar werkzaamheden aldaar overgebleven. Ook weten wij niet hoe lang zij bij dit bedrijf gewerkt heeft. Uit de gegevens van de Burgerlijke Stand van de gemeente Rijswijk moeten we concluderen dat zij niet naar Rotterdam verhuisde en waarschijnlijk met de trein vanuit Rijswijk naar haar werk in Rotterdam ging. Op 12 augustus 1926 ging zij samen met haar moeder aan de Tasmanstraat 151 in Den Haag wonen.²⁵⁵

Op een gegeven, niet nader te traceren, moment is zij in dienst getreden bij het verzekeringsbedrijf van de firma Blom en Van der Aa te Amsterdam.²⁵⁶

²⁵³In memoriam mejuffrouw Mr. E.W. Hoetink'. Archief Hoetinkfonds 1946.

²⁵⁴Van Oven, 'In memoriam E.M.Meijers', 555.

²⁵⁵Register Burgerlijke Stand gemeente Rijswijk.

²⁵⁶'In memoriam mejuffrouw Mr. E.W. Hoetink'. Archief Hoetinkfonds 1946.

